Udayanacarya
Kirnavali

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No. 1277.

किरणावली ।

KIRAṆĀVALĪ

BY

UDAYANĀCĀRYYA

WITH THE COMMENTARY OF VARDHAMĀNOPĀDHYĀYA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA ŚIVA CHANDRA SĀRVVABHOUMA.

FASCICULUS I.

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1911.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, Mr. BERNARD QUARITCH, 11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2, 4 @ /10/ each	Rs. 1	
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	1
*Agni Purāṇa, Fasc. 6–14 @ /10/ each	5	1
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5 ; Vol. II, Fasc. 1–5 ; Vol. III. Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /10/ each	14	
Aitereya Lochana.	2	
*Aṇu Bhāṣhya, Fasc. 2–5 @ /10/ each	2	
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. 1 @ 1/-	1	
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā. Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	1
*Atharvana Upanishad, Fasc 4-5 @ /10/ each	1	
Ātmatattaviveka, Fasc. I. @ /10/ each	0	1
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ /10/ each	3	
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II. Fasc. 1–7 @ 1/ each	15	
Bālam Bhaṭṭī, Vol. I, Fasc. 1–2, Vol 2, Fasc. 1 @ /10/ each	1	1
Baudhāyana S'rauta Sūtra, Fasc. 1-3 Vol. II, Fase 1-3 @ /10/ each ...	3	
*Bhāmatī, Fasc. 4–8 @ /10/ each	3	
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1–6 ; Vol. 2, Fasc. 1, @ /10 each ...	4	
Baudhyostatrasangraha	2	
Bṛhaddēvatā Fasc. 1–4 @ /10/ each	2	
Bṛhaddharma Purāṇa Fasc 1–6 @ /10/ each	3	1
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol I, Fasc. 1–7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 Vol. 5, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. 6, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Çatasāhasrikā Prajñāpāramitā Part, I. Fasc. 1–14 @ /10/ each	8	12
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25 ; Vol. III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–10. Vol. IV. Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. 4, Fasc. 7-8. @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-9 @ /10/	1	4
Çlockavartika, (English) Fasc. 1–7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc. 12–17 @ /10/ each	3	12
Ditto Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7 ; Vol. II, Fasc. 1–4, Vol. III, Fasc. 1–4 ; Vol 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1–3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā kaumudī, Fasc 1–2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol. I, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Ditto Āchārasārah Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II. Fasc. -2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. I	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1–7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1–14 @ 1/4/ each	17	8
*Kūrma Purāṇa, Fasc. 3–9 @ /10/ each	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, Vol. I, Fasc. 1–9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, fasc. 1 @ 1/4	1	4
Manutīkā Sangraha, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍēya Purāṇa, (English) Fasc. 1–9 @ 1/- each	9	0

किरणावली ।

ॐ नमो गणेशाय ।

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे ॥ १ ॥

किरणावलीप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

मिलन्मन्दाकिनीमल्लीदामां मूर्द्धि पुरद्विषः ।
विश्ववीजाङ्कुरप्रख्यां वैधवीं तां कलां नुमः ॥

कर्त्तव्यविघ्नविघातकं रविनमस्कारं निबध्नाति । विद्येति । उदेति सामान्यतोऽपि कर्त्तृनिर्देशे विद्याविद्ययोः सन्ध्या-

---

किरणावलीप्रकाशविवृतिः ।

श्रीगणेशगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।

गण्डाभोगविलोलषट्पदघटासंवारणव्याजतः
शुण्डादण्डविघट्टनेन परितो विघ्नं विनिघ्नन्निव ।
निर्गच्छन्मदवारिपिच्छिलतरे मार्गे मुहुः प्रस्खल-
न्नारम्भे मम जायतामिह करालम्बाय लम्बोदरः ॥

जयदेवगुरोः सम्यगधीत्य मतमद्भुतम् ।
द्रव्यप्रकाशविवृतौ रुचिदत्तः प्रवर्त्तते ॥

मिलदिति। यद्यपि मन्दाकिनीपदं वियद्गङ्गापरं तथापि गङ्गासामान्य-

रजनीभ्यां निरूपणाद्‌विरुद्देता लभ्यते । विद्येव या पूर्व्वसन्ध्या तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिक्याद्‌विद्येव या रजनी तत्‌क्षये सति य‌- देति उदयगिरिशिखरमारोहति । सन्ध्या च न रात्रे र्भागविशेषः निरस्तैतद्वीपवर्त्तिरविरश्मिजालस्य कालविशेषस्य रात्रित्वात्। सन्ध्यायाश्चात्र द्वीपे कतिपयतत्सत्त्वात् । अतएव रात्रिसन्ध्ययो- र्धर्म्मशास्त्रे पृथगभिधानम् ।

परम् । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । विश्ववीजं महादेव स्तदङ्कुरसमामित्यर्थः अत्रान्यदपि वीजं जलसम्बन्धेनाङ्कुरतीति ध्वनिः ।

चिन्तामणिकारमतेनाह । कर्त्तव्येति । ननु रवेर्नमस्कार इत्ययुक्तम् रवेरत्रानुल्लेखात् । तथात्वे वा यदिति नपुंसकलिङ्गानुपपत्तेरिति श्लोकमुपपा- दयति । यदिति । ननु विद्येव या पूर्व्वसन्ध्येति व्याख्यानात् सन्ध्यारजन्योरे रूप्यत्वं न तु विद्याविद्ययोरिति चेत् । अत्र विद्याविद्ययोरिति विभक्तिविपरि- णामः । तेन सन्ध्यारजन्योर्विद्याविद्याभ्यां निरूपणादित्यर्थपर्य्यवसानमित्येके । रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपणं रूप्यरूपकभावः सम्बन्धः । तथाच विद्याविद्ययोः सन्ध्यारजनीभ्यां सह निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धः । इत्यन्ये । क्वचिन्निरूपणा- दिति पाठः । तत्र निरूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या निरूपणशब्द उपमानमानमाह । तथाच भावप्रधाननिर्द्देशादुपमानत्वादित्यर्थो वाच्यः ।

विद्ययेति मध्यपदलोपी समासः । योग्यताबलात् सामान्यशब्दो विशेषपर इत्याह । पूर्व्वेति । ननु रजन्येकदेशः सन्ध्या तथाच तत्सत्त्वे न रजनीक्षय इत्यत आह । सन्ध्याचेति । निरस्तेति । ननु निरासो न प्रागभावः प्रध्वंसो वा अतीतानागतयो स्तदभावात् । नात्यन्ताभावो दिनेऽतिव्याप्तेः । एतद् द्वीपवर्त्ति- रविरश्मिजालस्य द्वीपान्तरे तदाप्यत्यन्ताभावसत्त्वात् । अतएव न संसर्गाभावो नान्योन्याभावोऽपीति चेन्न । सावधिसंसर्गाभावस्य विवक्षितत्वादित्येके । रवि- रश्मीनामुत्पन्नत्वेन विशेषणात् प्रध्वंसस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्ये । द्वीपश्चात्र भारतो वर्षो विवक्षितः । तेन जम्बूद्वीपान्तर्गतमेरोरुत्तरभागे रविरश्मिसत्त्वेऽपि

यद्वा ल्यब्लोपे पञ्चमी। सप्तमी च निमित्ततायाम्। तथाच विद्याहेतुः या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुरजनीक्षयार्थं यदुदेति तस्मै। विश्वतो विश्वस्मिन् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय। कस्मैचिद्विशिष्याशक्यनिर्वचनगुणगरिम्णे नमः। यद्वा एतच्छास्त्रसाध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयायात्मन एवायं नमस्कारः। विद्या आत्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात् सन्ध्या। तदुदयोद्रेकात् दृढतरसंस्कारजननात्। अविद्या आत्ममिथ्याज्ञानं सैव तत्त्वज्ञानविरोधित्वात् रागजनकत्वाद्वा रजनी। तस्याः क्षये सति यदात्मस्वरूपमुदेति मोक्षलक्षणप्रयोजनभाग्भवति। तस्मै कस्मैचित्सर्वोत्कृष्टाय विश्वतस्त्विषे योगजधर्म्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञानाय नमः॥ १॥

नाव्याप्तिरित्याहुः। केचित्तु द्वीपपदं न भारतवर्षपरम्। कुरुक्षेत्रदेशे दण्डद्वयरात्रावव्याप्तिः। तत्र ज्योतिःशास्त्रस्य प्रमाणत्वात्। तथा चैतद्द्वीपपदं तत्तद्देशपरम्। न चाननुगमः। कुत्र देशे कः कालविशेषो रात्रिरित्यनुगतस्यैव लक्ष्यत्वादिति वदन्ति।

न च निशि वह्निगतरविरश्मिसत्त्वादसम्भव इति वाच्यम्। तदा तत्र रविरश्मित्वाभावात्। तस्याशुविनाशित्वात् तदारम्भकपरमाणुभिरन्यतेजसामारम्भात्। अन्याप्रविष्टेति विशेषणाद्वा। प्रकाशकत्वेति विशेषणाच्च सौरत्रसरेणुसत्त्वेऽप्यसम्भवः। यदि सकलपदमप्यस्ति तदा तत्सूचनायैव जालपदम्। प्रलयेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं कार्य्यद्रव्याधारपरम्। यद्वा यावद्रविरश्मिजालसंसर्गाभावावच्छिन्नैतद्द्वीपावच्छिन्नत्वं विवक्षितम्। तेन प्रलये न प्रसङ्गः। तदाहि द्वीपाभावेन विशेषणाभावाधीनविशिष्टाभावसत्त्वात्। न च विशेष्यपदं व्यर्थम्। कालस्य नित्यद्रव्यस्य वारणीयत्वात्। उपाधेरेव रात्रित्वात्।

ननु निरस्तैतद्द्वीपवर्त्तिरविरश्मिकत्वमेव कालस्य रात्रित्वं लाघवात्। न तु

यतो द्रव्यं गुणाः कर्म्म तथा जातिः परापरा।
विशेषाः समवायो वा तमीश्वर मुपास्महे ॥ २ ॥

एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्व्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि सर्व्वहेतुभगवदुपासनमभीष्टसाधनमिति दर्शयति। यत इति। उत्पत्तिज्ञप्तिहेतुत्वं नित्यानित्ययोर्यथायोगमत्र बहुत्वेऽप्यात्मनः प्राधान्यख्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम्। तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्वं गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते। परा व्यापिका। अपरा व्याप्या। वाशब्दः समुच्चये।

यद्वा यत ईश्वरात्। द्रव्यं हिरण्यादि। गुणाः शास्त्रादयः। कर्म्म हिताहित हेतुव्यापारः। जातिः परा उत्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः। अपरा अधमा चण्डालत्वादिः। जातेरनिमित्तकत्वेऽपि तज्जातीय

तद्ब्रह्मगर्भमिति। सन्ध्यापि रात्रिरेव। सन्ध्यारात्र्योर्धर्म्मशास्त्रे पृथगभिधानं गोवृषन्यायात्। तत्र प्रयोजनान्तरवदिहापि दोषातिशयादिप्रयोजनप्रदर्शनार्थमित्यस्वरसादाह। यद्वेति। ल्यप्लोप इति। न च कर्म्मयोगं विना न सप्तमीति वाच्यम्। उदेतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थ इति प्रदर्शनात्। उपसर्गार्थस्यैव कर्म्मत्वादिति भावः। ननु ल्यबर्थे पञ्चम्या न शक्तिर्मानाभावात्। न लक्षणा सुब्विभक्तौ तस्याव्युत्पत्तेरिति चेन्न। कर्म्मणीति सूत्रस्वरसात् कर्म्मत्वमात्रे पञ्चमी। न च ल्यबर्थाभावः। ल्यप्लोप इति पञ्चमीविधानेन लुप्तल्यबन्तस्यैव तद्बोधकत्वात्। सैवेति। यद्यप्यात्मसाक्षात्कारः तत्त्वप्रकाशः न तु प्रकाशकः तथाप्युत्तरप्रकाशव्यक्तिं प्रति पूर्व्वप्रकाशव्यक्तिहेतुत्वान्न दोष इत्याहुः। तत्त्वप्रकाशकत्वं तत्त्वविषयत्वम्। तत्त्वविषयता च क्वचित् प्रतिपत्त्यनुबन्धितया क्वचिद्व्यापारानुबन्धितयेत्यन्ये। मिथ्याज्ञानमिति तज्जन्यवासनेत्यर्थः। नपुंसकत्वानुपपत्तेराह आत्मस्वरूपमिति ॥ १ ॥

अर्थानां प्रविवेचनाय जगता मन्तस्तमःशान्तये
सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
तत्तत्तामसभूतभीतय इमां विद्यावतां प्रीतये
व्यातेने किरणावली मुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥३॥

शरीरोत्पत्तिस्तद्धेतुका। विशेषा इतरेभ्योऽतिशयरूपाः। समवायो मेलकः। सदसद्भ्यां सद्देत्येतत्सर्व्वं यतः ईश्वरात् स उपास्यत इत्यर्थः। यद्वा प्रचितो नमस्कारो बलवत्तरविघ्नवारणायालमिति नमस्कार एवोपासना ॥ २ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयं प्रयोजनञ्चाह। अर्थानामिति। अर्थाः पृथिव्यादयः पदार्था घटादयश्च तेषां प्रविवेचनाय इतरभेदानुमित्यै साक्षात्काराय च। तद् यदर्थं तदाह अन्तरिति। अन्तस्तमः आत्मनि मिथ्याज्ञानं गुहान्तर्व्वर्त्तिध्वान्तञ्च। वहिस्तमसा मरुणेनैव निरासात्। तथाचात्मभेदप्रतियोगितया पृथिव्यादयोप्यत्र विवेक्तव्या इत्यर्थः। जगतामात्मश्रवणाधिकारिणामशेषभुवनानाञ्च। तत्प्रयोजनमाह। सन्मार्गस्येति। मोक्षभूमेरीप्सितायाः सन्मार्ग उपायः प्रमाणं श्रेष्ठं वर्त्म च। तत्प्रकृष्टज्ञानार्थं तमःशान्तिरित्यर्थः। तदपि यदर्थं तदाह गतय

साक्षात्काराय चेति। साक्षात्क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या साक्षात्कारहेतुर्गुहान्तर्वर्त्ती आलोक उक्तः। तेन तद् यदर्थमिति सूर्य्यपक्षे न विरुद्धमित्याहुः। आत्मभेदेति आत्मनिष्ठभेदेत्यर्थः। मोक्षेति। यद्यपि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं निवर्त्त्यते इति मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्न प्रमाणत्वज्ञानं प्रति प्रयोजकत्वं तथापि व्यक्तिविशेषे

इति । तत्रार्थिनो मोक्षगमनार्थिनो ग्रामाद् ग्रामान्तरमीयासोश्च गतये प्राप्तये गमनाय च । ननु तदर्थकाः प्राचीननिबन्धाः सन्ति किमनेन ग्रन्थेनेत्यत आह । तत्तदिति । ते ते तामसाः कुतर्का-भ्यासजनिततमोगुणप्रधानाः नास्तिकाः नक्तञ्चराश्च भूतास्तेषां भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छा-दिता स्तत्त्वज्ञानाय न पर्य्याप्ता इति तन्निरासाय । विद्यावतां श्रुतिवाक्यजालश्रवणवतां मननार्थिनां श्रुत्यध्ययनशालिनाञ्च । अनेन ग्रन्थेनात्ममननविधानात् । सूर्य्योदये सति वैदिककर्म्मानु-ष्ठानाच्च । प्रीतये । उदयनः आचार्य्यः । ऊर्द्ध्वं अयनं यस्येति व्युत्पत्त्या सूर्य्यश्च । किरणावलीं ग्रन्थम् । किरणपरम्पराञ्च । व्यातेने व्यातनोतु । आशंसायां भूतवच्चेति आशंसायां लिङिति मतमयुक्तम् । तत्र सूत्रे भूतसामान्यस्यैवातिदेशात् । भूत-विशेषे विहितयोर्लङ्लिटोरनतिनिर्द्देशात् । तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं निपातः । चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुरितिवदिति केचित् । वस्तुतो-णलुत्तमोवेति ज्ञापकात् कर्त्तुरपरोक्षेऽपि लिट् साधुः । ग्रन्थ-करणरभसवशेन चित्तविक्षेपोवा । ऋजवस्तु नायमाचार्य्यस्य श्लोकः किन्त्वन्यस्येति समादधुः ॥ ३ ॥

तथात्वसम्भव इति भावः । किरणपरम्पराञ्चेति । तत्र तेजःपदेन प्रभायाः किरणावयवस्य वा विवक्षमाणत्वमतो न तेजःकिरणयोरैक्येनान्वय इति भावः । ननु चात्र कथं परोक्षे लिड़ित्याशङ्कायां कस्यचित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति । व्यातनोत्विति । वस्तुत इति । अत्र ज्ञापकमिदं चित्तविक्षेपादि लिट्परत्वे-नान्यथासिद्धमतएव बहु जगद किलाङ्गमित्यादौ चित्तविक्षेप एव तथा प्रयोग इति चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं
प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम्।
उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति
प्रखलजड़धियो ये तेऽनुकम्प्यास्त एते॥ ४॥

अतिविरसमिति। एतत् तन्त्रं शास्त्रम् उदधिसममतन्त्रम् असम्यक्शास्त्रं ये वदन्ति। प्रखलाः प्रकर्षेण खलाः दोषैकदृश्वानो जड़धियो विशेषादर्शिनस्ते नैतद्ग्रन्थेनानुकम्प्यास्ते सम्यगवबोध्यन्ते। उदधिसाम्यञ्च सम्यक्त्वासम्यक्त्वाभ्याम्। तत्रासम्यक्त्वपक्षे रसाः शृङ्गारादयस्ते अतिशयेन विगता यस्मात् तदतिविरसम्। अथ-चातिक्रान्ता वयः पक्षिणो यस्मात् तादृशो रसः पानीयं यत्र लवणाकरत्वात्। असारम्। सारः प्रयोजनं तच्छून्यम्। मोक्षस्य तुल्यायव्ययत्वेनापुरुषार्थत्वात्। अथच सारो धनं तद्रहितम् उद्धृतरत्नत्वात्। मानेति। शब्दादिषु मानान्तरेषु सत्सु प्रत्यक्षानु-मानयोरेवाङ्गीकारात् मानवार्त्तया शास्त्रान्तरापेक्षया विशेषतो हीनम्। अथच मानमियत्ता तत्संकथयापि हीनमपरिमित-मित्यर्थः। प्रविततेति। प्रकर्षेण वितता विस्तीर्णा बहुवेला बहुक्षणा प्रक्रिया पाकजद्वित्वाद्युत्पत्तिविनाशप्रकार स्तस्या जालं समूहः सैव वा आनायो दुरधिगमत्वात्। तच्चिन्तयैव पुरुषायुष-पर्य्यवसानेन फलासम्बन्धात्। तथा प्रवितता बहुवेला अति-

---

ननु तन्त्रमतन्त्रमिति व्याहतमतोऽप्राशस्त्येनापि दर्शयति। असम्यगिति॥ ४॥

शास्त्रारम्भे सदाचारपरम्पराप्राप्ततया काय-वाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान्

शयिता। अतिवेलशब्दवत् बहुवेलशब्दस्यापि अतिशयितार्थत्वात्। एवम्भूता प्रकृष्टा क्रिया कर्म्म तज्जालं महावराहक्षुरक्षोभ सुरासुरमथन रामशरानलदाहरूपं तेन दुःस्थम्। समीचीनत्वपक्षे अतिविरसं रसविगममतिक्रान्तम्। रसो मोक्षेच्छा। मोक्षे पुरुषार्थत्वस्योपपाद्यमानत्वात्। मधुरादिषड्विधरसव्युत्पादनाद्वा। अथवा अतिशयिता वयः पक्षिणो गरुड़ादयो यत्र तादृग्रसः पानीयं यस्य। न सारमुत्कृष्टं यस्मात्। मोक्षसाधकत्वात्। अथच न सार उत्तमो यस्मादित्यसारं रत्नाकरत्वात्। यद्वा अकारो विष्णुवचनः। अः सारो यत्रेत्यसारम्। तच्छयनत्वात्। मानवार्त्तया अविहीनमिति नञः प्रश्लेषः। शब्दादीनामनुमान-एवान्तर्भावात्। अथच मानेत्यादिना महाशयत्वमेवोक्तम्। प्रगता विततबहुवेलप्रक्रियाजालेन दुःस्था दुःस्थितिः यत्र। अत्र प्रक्रियायाः सम्यग्व्युत्पादनात्। तथा प्रविततं यद् बहुवेलं अनुवेलं सांयात्रिकाणां प्रक्रियाजालं गतागतसमूहस्तेन दुःस्थम्। अनेन परोपकारित्वमुक्तम्॥ ४॥

ननु नमस्कारे प्रवृत्तिर्न युक्ता फलाभावात्। नापि समीहित-निर्विघ्नसिद्धिस्तत्फलं मानाभावात्। भावेऽपि वा प्रणामद्वयं व्यर्थम्। एकेनैव तत्सिद्धेः। तन्निबन्धनञ्च व्यर्थम्। न हि तन्नि-बन्धनमपि तदङ्गमित्याह। शास्त्रेति। सदाचारानुमितकर्त्तव्यता

शिक्षयितुमादौ निबध्नाति। प्रणम्येति। कर्त्तव्यापेक्षया प्रणामस्य पूर्व्वकालत्वात् क्त्वानिर्द्देशः। भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते।

बोधकश्रुतिरेवात्र मानम्। नमस्कारद्वयञ्च बलवत्तरविघ्नवारणाय। निबन्धेप्सितविघ्नशान्तये देवताप्रणामः कर्त्तव्य इति शिष्यशिक्षार्थमित्यर्थः। सत्त्वञ्च न यद्यपि वेदविहितार्थानुष्ठातृत्वं यावत्तदेकदेशविकल्पाभ्यां स्वरूपासिद्धातिव्याप्त्योः प्रसङ्गात्। वेदनिषिद्धाननुष्ठातृत्वे सतीति विशेषणे अवशिष्टादेरप्यतत्त्वापत्तेः। नापि (१) क्षीणदोषपुरुषत्वम्। इदानीन्तनानामसत्त्वेन तदाचारस्य वेदानुमापकत्वापत्तेः। नापि (२) ज्ञानवत्त्वे सत्येतत्-

---

(१) क्षीणेति। दोषपदं रागद्वेषमोहपरम्। तथाच लक्षणत्रयं बोध्यम्। तथाहि समानाधिकरणरागप्रागभावासहवृत्तिरागध्वंसवत्पुरुषत्वं रागपदस्थाने द्वेषादिपदप्रक्षेपेण बोध्यम्। पुरुषपदञ्च कालेऽतिव्याप्तिवारणाय। एतेन क्षयपदेनाभावमात्रं विवक्षितम्। न तु ध्वंसः पुरुषपदवैयर्थ्यापत्तेरित्यपास्तम्। असत्त्वेऽशिष्टत्वे।

(२) ज्ञानवत्त्वे सतीति। एतत्कालीनेत्यभावविशेषणम्। एतच्च प्रतियोगिसमवायिदेशेऽपि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभाव इति वादिमते बोध्यम्। घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। यद्यप्येतदपि वृक्षादावतिव्याप्तं तथापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वे सतीत्यर्थः। ते चातिमन्दान्तःसंज्ञा इति भावः। जन्मान्तरीयतादृशमिथ्याज्ञानात्यन्ताभावमादाय बौद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय एतत्कालीनेति। तथाच यदात्यन्ताभाववत्त्वं तदा शिष्टत्वं इति भावः। इदं रजतमित्यादिभ्रममादाय अव्याप्तिर्माभूदत उक्तमदृष्टसाधनत्वविषयकेति। यद्यपि शिष्टस्यापि क्वचिददृष्टासाधनेऽपि साधनत्वभ्रमसम्भवाद्दोषतादवस्थ्यं तथाप्यदृष्टं तत्साधनञ्च नास्तीति

कालीनादृष्टसाधनताविषयकमिथ्याज्ञानात्यन्ताभाववान् अस्मिन् काले शिष्टः (३) निषिद्धकर्म्मासक्तस्यादृष्टसाधनतागोचरमिथ्याज्ञानविधुरस्यापि तत्त्वापत्तेः। (४) तथापि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वम्। न चात्रापि कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पः। तत्तत् तात्पर्य्यविषये कार्त्स्न्यस्यैव विवक्षितत्वात्। विशिष्य तत्तत् तात्पर्य्यमविदुषामपि तदर्थमनुतिष्ठतां तात्पर्य्यविषये वेदः प्रमाणमिति सामान्यतस्तदभ्युपगमस्य सत्त्वात्। तदाचारे च धर्म्मशास्त्रानिषिद्धत्वरूपमविगीतत्वमलौकिकविषयत्वञ्च विशेषणम्। तेन निषिद्धतदाचारे भोजनाद्याचारे च न व्यभिचारः। (५) एवञ्च प्रयोगः। नमस्कारः वेदबोधितकर्त्तव्यताकः अलौकिकविषयाविगीतशिष्टाचारत्वात् दर्शवत्।

एवंरूपमिथ्याज्ञानाभाववत्त्वं बोध्यम्। ध्वंसमादाय बौद्धातिव्याप्तिवारणाय अत्यन्तेति। न च मिथ्याज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया तत्सत्त्वकालेऽपि तदत्यन्ताभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यात्यन्ताभावविशेषणत्वात्।

(३) निषिद्धेति। यद्यपि तदा तस्य शिष्टत्वेऽपि न क्षतिः तदाचारे चाग्रे विशेषणप्रक्षेपेण वेदानुमाने न कोपि दोषः। अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः। तथाप्यस्मिन् काल इति विशेषणोपादानबलेन विशेषणानिरपेक्षवेदानुमापकत्वलाभात्। अन्यथा तद्विशेषणप्रक्षेपे कानुपपत्तिरेतदुक्तम्। तदा तस्य शिष्टत्वव्यवहाराभावात् अतिव्याप्तिरित्यप्याहुः।

(४) लाघवाद्वेदप्रामाण्येत्यादिकमेव शिष्टत्वमुचितं व्यभिचारवारणोपायस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वादित्यभिसन्धायाह। तथापीति। एतल्लक्षणं प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितम्।

(५) ननु शिष्टाचारस्य वेदव्यधिकरणत्वात् कथं तदनुमापकत्वमतोऽनुमानप्रकारमाह। एवञ्चेति। लौकिकेति। ननु शिष्टकृतनिष्फलजलताड़नादौ

कायेति। ननु कायिकादिषु नमस्कारत्वस्यैकस्याभावात् भिन्नानामेषां कथं सकृदुच्चरित प्रणम्येति पदेन निबन्धनम्। अत्र ज्ञानविशेषपूर्व्वकत्वमप्रतिसन्धाय कायिकादौ नमस्कारपदाप्रयोगात् नागृहीतविशेषणन्यायेन (६) मानस एव नमस्कारोऽन्यत्र लक्षणा। न च तस्यापि परकीयचेष्टाशब्दविशेषाभ्यामेवा-

---

व्यभिचारः। न च न विप्रः क्षणिको भवेदित्यादिना तस्य वेदनिषिद्धत्वेन न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः। चैत्यवन्दनादिव्यभिचारवारणस्याविगीतपदादेव भावात्। न च लौकिकत्वादेव तस्य न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। लौकिकत्वं ह्यन्वयव्यतिरेकादिप्रमापि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकत्वम्। न च तत्र तदस्ति। दृष्टादृष्टफलाभावात्। न च शिष्टपदमिष्टसाधनतांशे भ्रमरहितपरमतो न व्यभिचार इति वाच्यम्। तदाचारेति पूर्व्वग्रन्थविरोधात्। तच्छब्देन पूर्व्वप्रक्रान्तस्यैव परामर्शात्। प्रमादाहृतमधुविषसंपृक्तान्नभोजने तथापि व्यभिचाराच्चेति चेत्। अत्र वदन्ति। वेदेत्यादिना शिष्टव्यवहारप्रयोजकं शिष्टत्वमुक्तम्। वेदानुमापकहेतौ तूपलक्षणमेव तत्। तेनेष्टसाधनत्वांशे भ्रमरहितत्वस्योपलक्ष्यत्वात्। तथाचात्र शिष्टपदं तत्परमेव। तेन निष्फले कर्म्मणि न व्यभिचारः। न चाविगीतपदेन तद्वारणमिति वाच्यम्। विगीतत्वं हि वेदनिषिद्धत्वं तच्च तत्र नास्ति सर्व्वथा दृष्टफलाभावात्। प्रसक्त्यभावे वैदिकनिषेधासम्भवात्। निषेधस्य कथञ्चित् प्राप्तविषयत्वात्। लौकिकत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणबोधितोद्देश्यसाधनताकत्वम्। एतच्च भोजनादौ व्यभिचारवारणाय। नचैवमविगीतपदवैयर्थ्यं प्रगम्यागमनादेरलौकिकपदेन वारणादिति वाच्यम्। वेदबोधितकर्त्तव्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताकत्वस्य साध्यतया श्येनयागे व्यभिचारवारणत्वात्। तस्य शब्दबोधितेष्टसाधनताकत्वेनालौकिकत्वात्। एतदपि श्येनयागे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं न यज्ञते तत्र बोध्यमिति॥

(६) मानस एवेति। तथाच जातिविशेष एव तत्पदशक्यतावच्छेदक इति

नुमानमित्यविनिगमः। तावतापि तावत्स्वैकजात्यसिद्धेः। अननुगतैरपि व्याप्यैस्तदनुमानसम्भवात्। तथाच कायेन वाचा चोपलक्षितेन मनसा कृतमिति योजनेत्येके। कायिकादौ नमस्कारत्वं जातित्रयमेवेति। तत्र नमस्कारपदं नानार्थमेव। पदावृत्त्यानुप्रणम्येति पदात् तन्निबन्धनमित्यन्ये।

ननु प्रणामस्य पूर्व्वकालत्वं न संग्रहापेक्षया। मुनिप्रणामेन व्यवधानात्। अव्यवहितपूर्व्वकालत्वस्य क्त्वावाच्यत्वात्। नापि मुनिप्रणामापेक्षया। मुनिप्रणामे तदभावात्। तत्कथं क्त्वानिर्द्देशः। इत्यत आह। कर्त्तव्येति। प्रणामत्वेन द्वयोरपि प्रणामयोः कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया पूर्व्वकालत्वात् क्त्वानिर्द्देशप्रयोग इत्यर्थः।

भावः। अविनिगम इति। तथाच कायिकादिकनमस्कारपदवाच्यमिति भावः। तावतापीति। जातिसाङ्कर्य्यात् कायिकवाचिकयो रेकजात्यसिद्धेः। शक्यतावच्छेदकाभावात् तदुभयं न नमस्कारपदवाच्यमित्यर्थः। कथं तर्हि ताभ्यां तदनुमानमित्यत आह। अननुगतैरिति। अयं ज्ञानविशेषरूपनमस्कारवान् उन्मादाद्यहेतुकदण्डवत्पतनादिकारित्वात् इत्यादिप्रकारेणानुमानं बोध्यम्॥ मनसेति मनोव्यापारैरित्यर्थः। तेन मनोभिरिति बहुवचनं नानन्वितमिति भावः। ननु तावत्स्वित्यादिना चेष्टामात्रवृत्तिजात्यानपवादाद्विनिगमकाभावः तदवस्थ एव। मनःपदस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे व्यापारलक्षणाकल्पनमयुक्तं चेत्यनुशयं हृदि निधायाह। इत्येक इति। जातित्रयमित्युपलक्षणम्। सङ्करभयेनाधिकस्यापि सम्भवात्। अन्येत्वित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजन्तु तात्पर्य्ये सकृदुच्चारितादपि नानार्थावसायो युगपद्भवेदित्यावृत्तिकल्पनमयुक्तम्। तात्पर्य्याभावे चावृत्तिरपि न स्यात्। स्वापकर्षबोधनानुकूलतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवान्न नानार्थतापि॥

यद्वा नात्र विशेषापेक्षा किन्तु कर्त्तव्यमात्रापेक्षा (७) सा चोभयोरप्यस्तीत्यर्थः। इति सम्प्रदायविदः। नवीनास्तु क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्व्वकालत्वमात्रार्थत्वात् तस्य च व्यवधानेऽपि सम्भवान्नायमाक्षेपः। प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितस्य त्यागप्रसङ्गात् न समाधानमपीति मत्वान्यथा व्याचक्षते।

ननु नमःपदेनापि नमस्कारसिद्धेः किमर्थं तत्पूर्व्वकालताबोधनं इत्यत आह। कर्त्तव्येति। कर्त्तव्यमात्रापेक्षया प्रणामस्य पूर्व्वकालत्वभावे दर्शिते शिष्या अपि तथा कुर्व्वन्त्विति शिष्यशिक्षार्थमित्यर्थः। ननु समानकर्त्तृकत्वं क्त्वावाच्यं ततो नियमेन तदुपस्थितेः पूर्व्वकालत्वं तथात्वेऽप्यशक्यम्। तस्याक्षेपतोऽपि लब्धेः। यद्यप्येकः कर्त्ता युगपदनेकां क्रियां करोत्येव यथा यज्ञोपवीतं वहन् पन्थानमीक्षमाणोऽधीयानो गच्छतीति तथापि (८) प्रधानक्रिया

---

(७) सा चेति। कर्त्तव्यमुनिप्रणामापेक्षया ईश्वरप्रणामे कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया मुनिप्रणामे चाव्यवधानमस्त्येवेत्यर्थः। पूर्व्वकालत्वमात्रार्थत्वादिति। न चैवं भोजनानन्तरमासादिना व्यवधानेऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। तथा विवक्षाया सिद्धत्वादिति भावः। अत्रेदमनभिमतबीजमाहुः। प्रतीतिबलेनाव्यवधानपर्य्यन्तं शक्यम्। न हि भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र प्रातर्भोजनसायंगमनयोः प्रतीतिरपि तु भोजनमात्रापेक्षया विलम्बितस्तस्मिन् सत्येव चलित इति। अतएव क्त्वान्तः कारणताग्रहोऽपि। न च भोजनानन्तरमव्यवहिताग्निमक्षणे गत्यभावादसम्भवीदमिति वाच्यम्। क्रियान्तरानुकूलविलम्बाभावस्याव्यवधानपदार्थत्वात् तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात्। अन्यथा व्यापारव्यवहितानामिन्द्रियादीनामजनकत्वापत्तेरिति। तथात्वेऽपीति नियतोपस्थितिकत्वेऽपीत्यर्थः॥

(८) प्रधानक्रियामिति। प्रधानत्वं क्रियायामसमानकालीनत्वम्। तथाचा-

मनेकामेकः कर्त्तैकदा न करोतीति आक्षेपो युक्तः। (९) अथैवं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनक्रियाया अपि पूर्व्वकालत्वेनैककर्त्तृकत्वोपपत्तौ नियतक्रियापूर्व्वभावबोधानुपपत्तिः। एककर्त्तृकक्रिययोः पूर्व्वोत्तरभावनियमे पूर्व्वोपस्थितक्रियायामेव पूर्व्वकालत्वं युज्यत इति चेन्न। व्रजति भुक्त्वेत्यत्र तदभावात्।

(१०) न चेदं नियामकम्। न हि पूर्व्वभाविक्रियावाचकं पदं प्राक् प्रयुज्यत इति नियमः। भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र हि भोजनव्रजनक्रिययो रेकः कर्त्तेति नानुभवः। अपि तु व्रजनक्रियया सह भुजिक्रियैककर्त्तृकेति। तथाच भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तदपेक्षमेव पूर्व्वकालत्वं कल्प्यते। अपि च मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र क्त्वान्तान्न पूर्व्वकालत्वं प्रतीयते। तत्कथं क्त्वावाच्यत्वं तस्योपपद्यते। भिन्नकर्त्तृकत्वेऽपि क्त्वा दर्शनात्। समानकर्त्तृकत्व-

---

समानकालीनसमानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन लिङ्गेनाक्षेपात् पूर्व्वत्वधीरिति न तत्रापि शक्तिरिति। न चासमानकालीनत्वं कुत उपस्थितमिति वाच्यम्। अन्यलभ्यतया पूर्व्वकालत्वस्याशक्यत्वेऽपि तस्य क्त्वाप्रत्ययशक्यत्वाभ्युपगमात्। भिन्नकालीनप्रयत्नसाध्यत्वं क्रियायां प्रधानत्वमित्यन्ये॥

(९) अथेति। व्रजनक्रियाया अपीति। ननु व्रजतीति लड़र्थस्य वर्त्तमानकालत्वेन व्रजने पूर्व्वकालत्वबाधान्नैवमिति चेत्। न। व्रजनकालस्य वर्त्तमानत्वेऽपि भिन्ननिरूपितपूर्व्वकालत्वाविरोधात्। भुक्त्वा जगामेत्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च। भूतेऽपि लट्प्रयोगदर्शनाच्छङ्केयमित्यप्याहुः॥

(१०) ननु क्त्वान्तस्य पश्चात् प्रयोग एव। नेत्यत आह। न चेति। स्वेच्छाधीनपदप्रयोगस्यानियमादिति भावः। केचित्तु पूर्व्वोक्तमेव स्पष्टयति न चेती-

मपि न नियमेनोपतिष्ठत इति चेत् न। क्रियान्तर मध्याहृत्य तत्समाधानस्य साम्प्रदायिकत्वात्।

अत्रोच्यते। (११) अनेकक्रियाकर्त्रैक्यस्य प्रधानक्रियापेक्षोत्तरकालत्वेनाप्युपपत्तेः। पूर्व्वकालत्वस्य न नियमेनाक्षेपः। न वा समानकर्त्तृकत्वेन तदाक्षेप्तुं शक्यतेऽपि। तद्धेरककृतिसाध्यत्वं वा एकजातीयकृतिसाध्यत्वं वा कृत्याश्रयैक्यं वा। नाद्यः भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ कृतिभेदात्। न द्वितीयः नानापुरुषकृतीना मप्येकजातीयत्वात्। नान्त्यः एककृतिसाध्ये युगपदुत्पन्ननानात्मण-

---

त्वाद्धः। नेति। भुक्त्वेति क्त्वावाच्यसमानकर्त्तृकत्वस्य प्रकृत्यर्थएवान्वयनियमादतएव वैपरीत्येनापि नानुभव इति भावः। तदपेक्षं तन्निष्ठम्॥

(११) अनेकक्रियेति। नियतपूर्व्वक्रियापूर्व्वत्वाक्षेपकलिङ्गाभावादिति भावः। न च भुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेः तद्गतमेव पूर्व्वकालत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्। प्राधान्योपस्थितिर्हि शाब्दबोधे आकाङ्क्षाप्रयोजनत्वेन कथञ्चिन्नियामिका स्यात् प्रकृते तु आक्षेपोऽनुमानं तत्र व्याप्तिपक्षधर्म्मते तन्त्रमिति तदधीनान्यतरपौर्व्वापर्य्यावधारणेऽपि न प्रधानक्रियापूर्व्वत्वधीस्तथा लिङ्गाभावात्। न चाक्षेपलभ्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमित्याकाङ्क्षावशात् प्राधान्येनोपस्थितक्रियायामेव तदन्वयधीरिति वाच्यम्। शाब्दीत्यादि न्यायेनातथात्वात्। अतएव भुक्त्वा व्रजति भुक्त्वा जगामेत्यादौ व्रजनादेः कालान्तरसम्बन्धित्वेन उपस्थिततया कालान्वयनिराकाङ्क्षतया साकाङ्क्षभुजिक्रियायामेव पूर्व्वत्वान्वय इति निरस्तम्। तदा भुक्त्वा जगामेत्यत्र तत्कालसम्बन्धित्वेनोपस्थिते भोजने पूर्व्वत्वानन्वयप्रसङ्गाच्च। यदि च भिन्ननिरूपितपूर्व्वत्वान्वयेन विरोधस्तदा व्रजनादावपि तुल्यम्। न वेति। नचासमानकालीनसमानकर्त्तृकानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपे न दोष इति वाच्यम्। परेण समानकर्त्तृकत्वमात्रस्यैव क्त्वावाच्यत्वाभ्युपगमेन तेन रूपेणानुपस्थितेः। व्याप्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेरेवाक्षेपाङ्गत्वात्। तस्य तद्वाच्यत्वाभ्युपगमे वा समानकर्त्तृकत्वभागस्य व्यर्थत्वापत्तेः। यद्यप्येवमपि असमानकालीनानेकक्रियात्वेन तदाक्षेपः सम्भ-

च्छिदादौ व्यभिचारात्। (१२)तस्मादनन्यलभ्यतया पूर्व्वकालता क्त्वः शक्या। तर्ह्युभयमपि शक्यमस्तु नियतं तदुपस्थितेरिति चेन्न। भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजनव्रजनकर्त्रोरभेदस्य विशेषणविशेष्यभावमहिम्ना वा कार्य्यत्वेनाशक्यत्वात्। भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजतीत्यत्रेव। न हि लट् तुमुनोरपि समानकर्त्तृकत्वं वाच्यम्। मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तदभिप्रायेण क्त्वा प्रत्ययः। सुप्त्वा व्यादत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमिश्राः। एवं भूत्वा घटस्तिष्ठतीत्यत्रापि स्थितिपूर्व्वकालविद्यमानत्वविवक्षया प्रयोगः। अस्मद्गुरवस्तु पूर्व्वकालतापि न शक्या। किन्त्वानन्तर्य्यम्। भुक्त्वा व्रजती-

---

वत्येव तथापि न नियतक्रियापूर्व्वत्वधीः स्यात्। असमानकालीनत्वस्य शक्यत्वाभ्युपगमे किमपराद्धं पूर्व्वकालीनत्वेन। तन्न शक्यं किन्तु आक्षेप्यं इति दूषणं बोध्यम्॥

(१२) तस्मादिति। न चैवं क्त्वातः पूर्व्वकालत्वोपस्थितावपि कुतः प्रधानक्रियायां तदन्वयनियम इति वाच्यम्। प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वात्। उभयमिति पूर्व्वकालत्वं समानकर्त्तृकत्वञ्चेत्यर्थः। कर्त्रोरिति। धर्म्मभेदात् तदुपहितधर्म्मिविवक्षया द्विवचनम्। ननु क्तः कर्त्तरि शक्तिविरहात् भोजनकर्त्तुरनुपस्थितौ कथमभेदान्वयधीरिति चेन्न। अभिन्नकर्त्तृकत्वे अभेदांशस्यान्यलभ्यत्वेनास्याशक्यत्वेपि कर्त्रंशस्य शक्यत्वाभ्युपगमात्। यद्वा कृतिमात्रस्य शक्यत्वाभ्युपगमाद्भोजनगमनकृत्योरैकाधिकरण्यस्य वाक्यार्थत्वेन भानम्। तथाच व्रजनकृतिमान् व्रजनपूर्व्वकालो न भोजनकृतिमानित्यन्वयः। न चैवं चैत्रो व्रजति मैत्रो भुनक्तीति वत् चैत्रो भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति भिन्नकर्त्तृकत्वेपि क्त्वाप्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। तत्र तस्यासाधुत्वात्। समानकर्त्तृकक्रियायामेव तथात्वादिति। मुखमिति। तथापि प्रधानक्रियायामेव पूर्व्वकालत्वाक्षेपाभ्युपगमात् अनन्यगत्या तथाभ्युपगन्तव्यमिति भावः। अनुभव इति। एतेनानुभव एवात्र विनिगमक इति सूचितम्॥

त्यतो हि भोजनानन्तरं व्रजतीत्यनुभवो व्रजनविशेष्यकः पौर्व्व-कालस्य तु शक्यत्वे व्रजनपूर्व्वकाले भोजनमिति भोजनविशेष्यकोऽनुभवः स्यात् । (१३) तस्मात् प्रधानक्रियानन्तर्य्यं शक्यम् । पूर्व्वकालत्वन्त्वानन्तर्य्यनिरूपकत्वेन जघन्यप्रतीकमित्याहुः ।

ननु नत्वेत्यनेनैव नमस्कारनिबन्धात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत आह । भक्तिश्रद्धेति । (१४) आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना च गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया । वेदादिबोधितफलावश्यम्भावनिश्चयः श्रद्धा । यद्वा भक्तिश्रद्धे ज्ञानत्वाव्याप्यपरजातिविशेषौ ।

ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयत इत्यादावतिशयस्याभ्या-

---

(१३) तस्मात् प्रधानेति । न च प्रकृत्यर्थगतस्वार्थाभानाद्व्युत्पत्तिविरोधः । प्रकृत्यर्थान्वयमात्रव्युत्पत्तेः । प्रकृते चानन्तर्य्यनिरूपकत्वेन भोजनरूपप्रकृत्यर्थान्वयोऽस्त्येवेति भावः । सुप विभक्तावेव तथा नियमात् अत्रातथाभावेऽपि अदोष इत्यप्याहुः । एवं भोजनकृतिमान् भोजनानन्तरव्रजनकृतिमान् इत्यन्वयः । न च भोजनस्योभयान्वयदोषः घटेनेत्यादौ घटादेरेकस्य हतीयोपस्थाप्यकरणैकत्वाभ्यामन्वयदर्शनादित्याहुः ॥

(१४) आराध्यत्वेनेति । आराधनाविषयत्वेनेत्यर्थः । वेदादीति । फलावश्यम्भावनिश्चयः श्रद्धा तत्र निश्चयत्वमप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितत्वम् । तत्र च वेदबोधितत्वं प्रयोजकमिति कृत्वा वेदादीत्युक्तम् । न लक्षणान्तर्गतम् । तेन नाननुगम इत्याहुः । भक्तिश्रद्धे इति भावप्रधानो निर्द्देशः । जातिविशेषौ नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषौ । नन्वेकज्ञाननिष्ठत्वे तुल्यव्यक्तिकत्वापत्तिः भिन्नज्ञाननिष्ठत्वे यत्रैकसमूहालम्बनेन नमस्कारः कृतस्तत्राव्याप्तिः । क्वचिदेकनिष्ठत्वे क्वचिच्च भिन्ननिष्ठत्वे जातिसङ्करापत्तेरितिचेत् । भिन्ननिष्ठत्वेऽपि समूहालम्बनकृतनमस्कारस्य न फलदातृत्वमिति वदन्ति । केचित्तु नमस्कारनिष्ठावुक्तजातिविशेषावित्याहुः ॥

गच्छतीत्यादावाभिमुख्यसामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तत्र तेषां शक्तिः। न चैवं प्रतिष्ठत इत्यत्र स्थितिप्रकर्षधीप्रसङ्गः। तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थविरुद्धार्थत्वात्। तच्च गमनमेव। धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात्। न च धातोः सार्थकत्वकल्पनात् तत्रैवानेकार्थत्वं कल्प्यम्। धातूनां बहुत्वात् प्रशब्दस्यैकत्वेन तत्रैव प्रकर्षवाचकत्वकल्पनात्। धातोरनेकार्थत्वं स्वीकृतं तदभियुक्तै र्नोपसर्गस्येति चेत्। न। तथा सत्यर्थविशेषे धातोस्तदनुविधानानुपपत्तेः। अक्षादिपदे तथा दर्शनात्। उपसर्गाणां धात्वनुविधानं साधुत्वार्थं तेन विना तेषामप्रयोगात्। न च सामान्यवाचकस्य धातोरर्थविशेषे तात्पर्य्यमात्रग्राहकत्वं उपसर्गाणामिति वाच्यम्। प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः। उपसर्गाणां वाचकत्वमिति केचित्। तन्निरासायाह द्योत्यत इति। इदमत्राभिसंहितम्। प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वे तत्राख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात्। प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वात् प्रत्ययानाम्। ओदनं पचतीत्यत्र ओदनविषयकपाकान्वयवत् प्रकर्षादिविशिष्टधात्वर्थेन तदन्वयः स्यादिति चेत्। (१५) तथापि लाघवादुपसर्गाणां शक्त्यवच्छेदकत्वं न शक्तत्वम्। प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टे जये शक्तेः। एवं हि

---

(१५) तथापि लाघवादिति। उपसर्गाणां शक्तत्वे शक्त्यन्तरकल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः। नन्वेवमपि शक्त्यन्तरकल्पनमेवेत्यत आह। एवं हीति। तत्रैव नानाशक्ति र्यत्र परस्परव्यभिचारि नानाप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। यद्यपि जि-पूर्व्वत्वेन शक्तौ शक्त्यन्तरकल्पनागौरवमेव बाधकं तथापि लाघवेन प्रवृत्ति-

क्लृप्तविशेष्यशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते । अन्यथा तु शक्त्य-न्तरमेवेत्यौपसन्दानिकीशक्तिरेव द्योतनम् । न च जिपूर्व्वप्रत्वेन शक्तिरस्त्विति वाच्यम् । प्रतिष्ठित इत्यत्रोपसर्गस्य शक्ततावच्छेद-कात्वकल्पनात् । (१६) यद्वा प्रतिष्ठित इत्यत्र विरोधिलक्षणया धातोर्गमनोपस्थितौ तात्पर्य्यग्राहकः प्रशब्दः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् प्रजयतीत्यत्र विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणैव

निमित्तभेदमात्रस्यैव शक्तिभेदप्रयोजकतया प्रोत्तरजित्वेनापि प्रकृष्टजयत्वावच्छेदेन शक्तौ शक्त्यन्तरमेवेति तत्रापरितुष्यन् समाधानान्तरमाह । प्रतिष्ठत इति । प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थान्वयासम्भवेनात्र प्रशब्दार्थगमनस्याख्यातार्थान्वयानुपपत्त्या प्रशब्दधातुभ्यां गमनतदभावयोरुपस्थितौ परस्परविरोधेनान्वयबोधाभावप्रसङ्गेन च प्रोत्तरस्थात्वेनानन्यगतिकतया गमने शक्तिकल्पनादिति भावः ।

नन्वत्र प्रशब्दस्याभावमात्रवाचकतास्तु । तथाच धात्वर्थगतिनिवृत्त्यभावत्वेनान्व-यात् परम्परया प्रकृत्यर्थे प्रत्ययार्थान्वयोऽपीति न शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनमिति चेत् । भवेदेवं यदि गतिनिवृत्त्यभावत्वप्रकारिका धी स्यात्तो भवेत् । न चैवम् । गमनत्व-प्रकारकान्वयानुभवात् । केचित्तु प्रशब्दस्याभावमात्रपरत्वेऽपि धात्वर्थस्य गत्यभावस्य षष्ठ्यन्तत्वेनानुपस्थित्या गत्यभावत्वेनापि धी र्दुर्लभेत्याहुः ।

ननु यद्युपसर्गस्य न सार्थकत्वं सुगतिर्ब्राह्मण इत्यादौ सुशब्देन कथं बहुव्रीहि समास इति चेत् । न । द्योतकत्वेऽपि तस्य तत्र साधुत्वादित्याहुः । नव्यास्तु उपसर्गाणां वाचकत्वे अर्थवदित्यादिनैव प्रातिपदिकसंज्ञायां सिद्धायां निपातस्या-नर्थकस्येत्यादेरनुशासनान्तरस्य विभक्तिविधायकस्यानर्थक्यप्रसङ्गः । तथाच तदनु-पपत्तिरित्यनर्थकस्य चेत्यभिसन्धानं तेषां द्योतकत्वे वीजमित्याहुः ।

(१६) ननु गमनप्रकृष्टजयादौ शक्तिमेव न । कुतो धातूपसर्गशक्तिविनिगमक-गवेषणा । लक्षणयैवोपपत्तेः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादित्याह । यद्वेति । विरोधीति । विरोधित्वसम्बन्धेनैव लक्षणयेत्यर्थः । प्रजयतीति । विशेष्य-वाचकस्य विशिष्टे प्रकृष्टजये लक्षणेनेत्यर्थः । ननु शक्ते जयांशे न लक्षणा स्वस्मिन्

तथाभूता हि परमेश्वरनति मङ्गलमावहति। कृत-मङ्गलेन चारब्धं कर्म्म निर्व्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते च। आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय। तस्य कर्म्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात्।

विशेष्यादिविशिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेस्तु तात्पर्य्यग्राहकत्वम्। अनन्य-लभ्यस्यैव शक्यत्वात्। व्यतिस इत्यत्र धातुरेव लुप्तोऽर्थप्रत्यायकः। धातुलोपमजानत स्तत्रार्थप्रतीत्यनुदयादिति।

ननु प्रकर्षद्योतनं किमर्थमित्यत आह। तथाभूतेति। उक्त-

सम्बन्धस्याभावात्। न च प्रकृष्टांशस्य लक्षणया जयांशस्य शक्त्योपस्थितावभेदा-न्वयेन प्रकृष्टजयोपस्थितिरिति वाच्यम्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। अतएव गङ्गायां घोष इत्यत्रापि न गङ्गातीरत्वेनोपस्थितिरपि तु वस्तुगत्या तस्यास्तीरत्वे-नेति सिद्धान्त इति चेत्। अत्र वदन्ति। विशेष्यवाचकस्य जयवाचकस्य विशिष्टे प्रकर्षविशिष्टे लक्षणेवेत्यर्थः। तथाच चिन्तामणिकारमते वृत्तिद्वयापत्तेरिष्टतया शक्त्यैव जयांशस्योपस्थितावभेदान्वयाद्विशिष्टोपस्थितिः। न चैकपदोपस्थाप्ययो-रन्वयो न दृष्टचर इति वाच्यम्। सत्याकाङ्क्षादौ अदर्शनमात्रस्यादोषत्वात्। आख्यातार्थकृताविष्टसाधनताया लडर्थवर्त्तमानत्वादेश्चान्वयदर्शनात्। रथो गच्छती-त्यादौ स्वोपस्थाप्यलक्ष्यगतस्वशक्त्यान्वयबोधकत्वदर्शनाच्च। अनुभावकत्वे च शक्तत्वं प्रयोजकम्। न तु लाक्षणिकत्वाभाव इति धातोरभेदान्वयधीः।

नन्वेवं गङ्गातीरत्वे नाप्युपस्थित्यापत्तिरिति चेन्न। तत्र शक्तिलक्षणाभ्यां पूरती-रोपस्थितावपि नाभेदेनान्वयोऽयोग्यत्वात्। न सम्बन्धित्वेन तथानुपस्थितेः। न च सम्बन्धोऽन्वयतया भासत इति वाच्यम्। स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थितावभेदान्वयस्यै वाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अतएव षष्ठीसमासादौ विभक्त्यर्थे लक्षणा। न च भूतले घटो नेति अत्र घटस्याभाव इतिवदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। नञ् पदे

रूपप्रकर्षवतीत्यर्थः। ननु मङ्गलस्य (१७) विशिष्टशिष्टाचारत्वे नेष्ट-साधकत्वज्ञानेऽपि इष्टविशेषाज्ञानात् कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह। कृतेति। नमस्कारस्याशुविनाशित्वात् समीहितसिद्धेश्च कालान्तरभावित्वात् न तत्र साक्षात्साधनत्वमिति द्वारापेक्षायामाह। निर्विघ्नमिति। विघ्नध्वंसस्तद्द्वारं। स च समीहितक्रियास्वरूप-

---

व्युत्पत्तिभेदात्। अतएव घटः समवाय इत्यत्र घटस्य समवाय इति नान्वयधीः। न वा घटोऽभाव इत्यत्र तथाधीरिति। एतन्मते गङ्गातीरत्वेन धीरिष्टैवेत्याहुः। नन्वभेदे शक्यसम्बन्धाभावात् न लक्षणेत्यत आह। विशेष्यादिति। यद्यपि विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपसिद्धान्तः। अनर्थान्तरत्वे सम्बन्धानुपपत्तिः। तथापि प्रकृष्टे जयस्याभेदरूपसम्बन्धाल्लक्षणोपपत्तिः। न चैवं जयांशेऽपि लक्षणायां न दोष इति वाच्यम्। सम्बन्धतावच्छेदकभेदं विना अभेदसम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न हि घटो घट इत्यभेदधीः। प्रकृते च प्रकृष्टत्वेन जयत्वेन चोपस्थितेः भेदग्रहसम्भवात्। न चैवं प्रकृष्टजयत्वेनोपस्थिते विशिष्टे जयत्वावच्छिन्नाभेदसम्भवादभेदलक्षणैवास्त्विति वाच्यम्। नीलघटो घट इत्यत्रेव तथाप्यभेदसम्बन्धाग्रहात्। अस्तु वा तथा तथापि प्रकृते सङ्गतिरिति। प्रादेरिति। तथाच तदर्थे तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति भावः। लुप्त इति। न चैवं षष्ठीसमासेऽपि षष्ठ्यर्थलक्षणा न स्यात् लुप्तस्मृतषष्ठीत स्तदुपस्थितेरिति वाच्यम्। प्रकृतिं विना प्रत्ययस्य निराकाङ्क्षतया धातुज्ञानं विना शाब्दबोधासम्भवेनात्र तथात्वात्। तदिदमाहुः धातुलोपमिति। राजपुरुषादिस्थले च षष्ठीभानं विनापि लक्षणयाकाङ्क्षानिर्वाहे अन्वयबोधसम्भवेन तथात्वात्। यत्र दैवात् षष्ठीस्मरणं तत्र का गतिरिति चेत्। एकत्र तथा कल्पनेऽन्यत्रापि तथा कल्पनात् तत्र न लक्षणेत्यप्याहुः॥

(१७) विशिष्टेति। भ्रमाचारजन्यत्वेनेत्यर्थः। समीहितक्रियेति। क्रियापदं क्रियमाणपरम्। इष्टप्रतिबन्धकदुरितेऽतिव्याप्तिवारणायेत्याहुः। अविच्छेद इति। यद्यपि प्रत्यये विच्छेदासम्भवः तथापि बहुकालमविच्छेदो बोध्यः।

प्रतिबन्धकं दुरितम्। प्रचयश्च गुरुणा शिष्याध्ययनदानस्याविच्छेदः।

ननु मङ्गलस्य समीहितनिर्व्विघ्नसिद्धौ नान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वग्रहः। मङ्गलं विनापि नास्तिकानां तत्सिद्धेः। कृतनमस्कारस्यापि तदसिद्धेश्च। न च मङ्गलं सफलं (१८) शिष्टाचारविषयत्वात् दर्शवदिति फलसिद्धौ प्रारिप्सितसिद्धेश्च तदानीमपेक्षितत्वेनोपस्थितत्वात्। फलान्तरस्यातथाभावादनुमानात्तद्ग्रहः। व्यभिचारेण ग्राह्यस्य कारणत्वस्याभावादित्यत आह। आगमेति। दोषाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारो विनापि मङ्गलं निर्विघ्नसमीहितसिद्धि रित्येवंरूपः। स इह नास्ति। कुतः। आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य कार्य्यकारणभावस्य। तथाचागमात् कार्य्यकारणभावे एव धृते यत्रापाततो नमस्कारादर्शनेऽपि निर्विघ्नं समाप्ति दृश्यते। तत्रापि तथैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयो नमस्कारोऽनुमीयते इत्यर्थः। (१९) नन्वेवमन्योन्याश्रयः। जन्मान्तरीय तदनुमाने व्यभिचाराग्रहात्। कारणत्वस्य सतः श्रुत्वा बोधनम्। कारणत्वग्रहे च तदनुमानमिति। तथाच नियत-

---

(१८) शिष्टेति। शिष्टत्वं अभ्रान्तत्वम्। अनुमानादिति। परिशेषानुमानादित्यर्थः।

(१९) योग्यतानिश्चयत्वेन शाब्दबोधहेतुत्वमिति मन्वानः शङ्कते। नन्वेवमिति।

ननु कारणत्वग्रहो व्यभिचारग्रहेऽपि दृष्ट इत्यत आह। तणत्वत्रङ्कित्वावच्छेदेनेति शेषः। सामानाधिकरण्येन कारणत्वस्य तत्रापि ग्रहात्। न च

पूर्व्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्य बाधात् श्रुत्याप्ययोग्यतया कारणत्वं न बोध्यते। तृणारणिमणिस्थलेऽप्यकार्य्यकारणव्यावृत्तं रूपं वह्निनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणादौ, तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिक-कार्य्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नौ वा परिच्छिद्यते। न तु कार्य्यकारणभावः। मैवं (२०) योग्यानुपलम्भेनैहिकस्य मङ्गलविशेषस्याभावग्रहेऽपि ऐहिकामुष्मिकसाधारणमङ्गलमात्राभावस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्। जन्मान्तरीयस्य तस्यायोग्यत्वात्। तथाच विशेषव्यभिचारेऽपि श्रुत्या सामान्यतः कारणत्वबोधनं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम्। तथापि व्यभिचारसन्देहोऽस्त्येवेति चेत्। न। प्रमाणप्रवृत्तौ बोध्यसन्देहस्याप्रतिबन्धकत्वादन्यथा प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः। प्रत्युतानुकूलत्वं सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्त्तत इत्यभ्युपगमात्॥

ननु सत्यपि मङ्गले कथं समाप्त्यभावः। साङ्गाद्वैदिककर्म्मणः फलावश्यम्भावनियमादित्यत्राह। तस्येति। यथा कारीर्य्यां सत्यामपि वृष्टेरभाव इत्यर्थः॥

तद्ग्रहेऽत्रापि कारणत्वग्रहोऽस्त्विति वाच्यम्। अरणिमण्यभाववति स्तोमविशिष्टे तृणान्वयव्यतिरेकवदत्र तद्ग्राहकस्याभावात्। न च श्रुतिरेव तद्ग्राहिका व्यभिचारेण ग्राह्यकारणत्वस्य बाधात्। यद्यप्येवमपि तृणत्वसामानाधिकरण्ये श्रुत्या हेतुत्वग्रहः सम्भवत्येव तथापि समाप्तित्वमङ्गलत्वावच्छेदेन कार्य्यकारणभावग्रहोऽशक्य इति भावः। केचित्तु पर्व्वते वह्निव्याप्यवत्ताग्रहेऽपि यथा न तत्र वह्निग्रहः तथा कारणतावच्छेदकरूपवत्ताग्रहेऽपि तृणादौ न कारणत्वग्रह इत्याहुः।

(२०) मङ्गलत्वावच्छिन्नव्यभिचारनिश्चयाभावात् तत्सन्देहस्य चाप्रतिबन्धक-

साङ्गुण्येऽपि विघ्नहेतूनां बलीयस्त्वात्। न चैवं किमनेनेति वाच्यम्। प्रचितस्यास्यैव बलवत्तरविघ्नवारणेऽपि कारणत्वात्।

ननु साङ्गेऽपि तत्र कुतः समाप्त्यभाव इत्यत आह। साङ्गुण्येऽपीति। ननु विघ्नत्वेनैव नमस्कारनाश्यत्वावगमात् एकेनैव तेन वहवो न नाश्येरन् एकोऽपि वा न नाश्येताविशेषादित्याशङ्क्य निराकरोति। न चेति। प्रचयश्च साहित्यम्। यद्यप्याशुविनाशिनां तेषां एककालत्वाभावादसम्भवी तथाप्येकैकनमस्कारादेकैकविघ्ननाश एवात्र प्रचयो द्रष्टव्यः।

ननु न प्रचितं तथा अप्रचितादपि फलसिद्धेः। क्वचित् प्रचितं क्वचिदप्रचितं इत्यत्राननुगमेन श्रुत्या बोधयितुमशक्यत्वात्। (२१) किञ्चैवं दुरितस्य भूयस्त्वाल्पीयस्त्वानध्यवसायान्मङ्गले

त्वात् तदवच्छेदेन हेतुत्वग्रहो भवत्येव इत्याह। योग्येति। संशयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतेति भावः। यद्यपि मानसनमस्काराभावो न योग्यानुपलब्धिनिश्चेय स्तथापि प्रकारान्तरेण तन्निश्चय इति भावः। विशेषेति। ऐहिकमङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः। सामान्यतो मङ्गलत्वावच्छेदेनेत्यर्थः। यथेति। तथा न तत्र मङ्गलमेव साङ्गमिति भावः। प्रचयश्च यद्यप्यसम्भवीत्यन्वयः। आशुविनाशिनामिति। क्रमिकाणामितिशेषः।

(२१) ननु विघ्नसमसंख्यमङ्गलत्वेन हेतुतायां नानुगम इत्यरुचेराह। किञ्चेति। ननु विघ्नसन्देहवतां शिष्टानामाचारस्मृत्या तथैव बोधनात् संशयेऽपि प्रवृत्तिरित्यस्वरसादाह। न वेति। अन्वयेति। यद्यपि विघ्नसमसंख्यमङ्गलस्य हेतुत्वान्वयव्यभिचारः समाप्तिविशेषहेतुत्वान्न व्यभिचारः अन्यथा प्रायश्चित्त-

न हि घनविमुक्त-मुदक-सेक-स्तृणस्तम्बो वारयितुं न समर्थ इति तदर्थं नोपादीयते। सजातीयप्रचय-सम्वलितस्य तस्य शक्तत्वात्।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। न वा जन्मान्तरीयग्रन्थाद्युद्दिश्य मङ्गलाचरणं येनाव्यभिचारः स्यात्। न च यत्र पुत्रेष्टावैहिकपुत्रबाधे जन्मान्तरीयं फलं तथा मङ्गलेऽपीति वाच्यम्। तत्रैहिकामुष्मिकपुत्रमात्रस्य फलत्वेन श्रवणात्। इह त्वाचाराद्वेदानुमानम्। स चैहिकमात्रविषय इति। तेन श्रुतिरपि तथैव कल्प्या।

अत्रोच्यते। मङ्गलं न समाप्तौ हेतुः। अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात्। किन्तु विघ्नध्वंस स्तत्फलं प्रायश्चित्तवत्। प्रारिप्सिते मे विघ्नो माभूदिति कामनया तदाचारेण तथैव श्रुतेरुन्नयनात्। निर्व्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारेऽपि (२२) सविशेषणे हीति न्यायेन विघ्नाभाव एव काम्यः। समाप्तिश्च स्वकारणादेव। यथा कारीरीतः प्रत्यवायग्रहनिवृत्तिमात्रं वृष्टिस्तु स्वकारणादेव। समाप्तौ च विघ्नसंसर्गाभावो हेतुः। तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात्। तथाच यत्र मङ्गलं विनापि समाप्तिः तत्र जन्मान्तरा-

---

जन्ये विघ्नध्वंसे व्यभिचारात् सोऽपि न फलं स्यात् तथापि प्रत्यक्षप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम्॥

(२२) सविशेषणेत्विति। अहं स्वर्गीयः स्यामित्यत्र च गौरवादिना विशेष्ये वाधादिति भावः। विघ्नात्यन्ताभाव इत्युपलक्षणम्। अनुत्पादध्वंसावपि द्रष्टव्यौ। वस्तुतोऽत्यन्ताभावपदं तत्परमेव। आत्मनि तदत्यन्ताभावाभावादिति वदन्ति। लोकेति। यद्यप्येवमपि साङ्गाद् वैदिककर्म्मणः फलावश्यम्भावनियमो भग्न

न च विघ्नहेतुसद्भावनिश्चयाभावात् तद्वारणे कारणमनुपादेयम् । यतः तत्सन्देहेऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैः द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्निति ।

दनुवर्त्तमानविघ्नात्यन्ताभाव एव हेतुः । यत्र च मङ्गले सत्यपि समाप्त्यभावः तत्र फलं प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव । साङ्गाद्वैदिककर्म्मणः फलावश्यम्भावनियमात् । समाप्त्यभावस्य विघ्नान्तरात् । मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नाद्वा । न चानध्यवसायः । यावद्विघ्नशङ्कं तदाचारात् । गुर्वारम्भे च नियमतो बहुमङ्गलाचरणं बहुविघ्नशङ्कया । न च यत्र विघ्नात्यन्ताभावः तत्र साङ्गादपि तस्मात् विघ्नध्वंसाभावात् तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । लोकावगतकारणेऽपि विघ्ने सति ध्वंसहेतुत्वस्य वेदेन बोधनात् । न च कारणान्तराभावेन कार्य्याभावात् कारणताबोधकस्याप्रामाण्यम् । अतिप्रसङ्गात् ।

ननु (२३) विघ्नध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तन्निश्चयो हेतुः प्रायश्चित्तस्थले क्लृप्त इति कथं विघ्नसंशये तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यत आह । नचेति ।

एव । न च विघ्नस्यापि मङ्गलाङ्गत्वम् । फलवत्सन्निधिश्रूयमाणस्यैवाङ्गत्वात् । तथापि विघ्ने सत्येव साङ्गादपि तस्मात् फलं तथैव विधिबोधनात् । तदिदमाह विघ्ने सतीति । यत्तु प्रायश्चित्तवद्विघ्नवत्त्वेनाधिकारात् तदभावेऽनधिकारान्मङ्गलं न साङ्गमिति । तन्न । तर्हि विघ्नसन्देहे तद्वदेव न प्रवर्त्तेत । वैदिकेऽधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ।

(२३) विघ्नध्वंसार्थीति । पापध्वंसार्थीत्यर्थः । अन्यत्रापि शङ्कितानिष्ट-

तत्र पापसंशये प्रायश्चित्तानुपदेशात् तथैव। इह तु विघ्नविषयकसन्देहवतां शिष्टानामाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनात्। शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिदर्शनाच्च विघ्नसन्देहेऽपि तदाचरणं न विरुद्धमित्यर्थः। तथापि दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ दुरितवत्त्वमधिकारिविशेषणमिति कथं प्रवृत्तिः। वैदिके कर्म्मण्यधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेः। मैवम्। तत्सन्देहेऽप्यधिकारिविशेषेण समाप्तिकामनाया मनसा निश्चयात्। अतएवान्यत्र निश्चिताधिकारिकर्त्तृकत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकारिकर्त्तृकमेव।

यद्वा दुरितज्ञानवत्त्वं संशयनिश्चयसाधारणं अधिकारिविशेषणमिति मतमपास्तम्। (२४) दुरितवत्त्वेनाधिकाराभावात्। विरोधात्। ननु स्फारस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकेज्याया मिष्टित्वेनातिदेशागतपूर्व्वदिनकर्त्तव्यस्य देवतावाहनस्य स्फाराश्लेषद्वार-

---

वारणार्थे प्रवृत्तिरिष्टैवेत्याह। शङ्कितेति। मनसेति। तथाच दुरितवत्त्वं नाधिकार इति भावः। यथा कामनाज्ञानमपि प्रयोजकं तयोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे। अधिकारीति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः। तथाचोभयत्र दुरितवत्त्वमेवाधिकारः। प्रथमेऽधिकारसन्देहत्वेन प्रयोजकताग्येऽधिकारज्ञानत्वेनेति॥

(२४) अतएवेत्यादेर्व्यथमाह। दुरितवत्त्वेनेति। नन्वेतदेव कथमित्याह। विरोधादिति। अधिकारस्य फलजनकविशेष्यतया एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धकविरोधादित्यर्थः। एतच्च मूलोक्तसमाप्तिफलाभिप्रायेण। अतएवोक्तं समाप्तिकामनयेति। विघ्नध्वंसफलकत्वे तत्कामनाया एवाधिकारत्वात्। विघ्नध्वंसफलाभिप्रायेण तु दोषः। प्रायश्चित्तवद्विघ्नस्यापि तद्ध्वंसजनकत्वात्। एवञ्च वैदिके अधिकारनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्वमिति दूषणमुभयत्र तन्मते बोद्धव्यम्॥

संशयेऽननुष्ठानमुक्तं मतः कथमत्र विघ्नसंशयेन तद्ध्वंसद्वारसंशयात् प्रवृत्तिः। मैवम्। (२५) नैमित्तिके हि निमित्तनिश्चयवानधिकारी। यथा भिन्ने जुहोतीत्यत्र पात्रभेदननिश्चयवानिव। मङ्गलन्तु न विघ्ननिमित्तकम्। अकरणे प्रत्यवायाश्रुतेः। अपि चेज्याकर्त्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानम्।

न च स्फाराश्लेषसंशयात् तन्निश्चयः पूर्व्वदिने स्फाराश्लेषणे सति इज्याकर्त्तव्यतानिश्चयेऽपि न तदङ्गानुष्ठानम्। पूर्व्वदिनरूपस्याङ्गस्याभावादितीज्याया मावाहनबाधो युक्तः। (२६)मङ्गलत्वञ्च प्रतिबन्धकान्यस्य सतः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकनिवृत्त्यसाधारणकारण-

---

(२५) फलसन्देहपर्य्यवसन्नतया द्वारसन्देहे प्रवृत्तिः सम्भवत्येव न तु निमित्तसन्देहे। दृष्टान्ते च न द्वारसन्देहः किन्तु निमित्तसन्देह इत्याह। नैमित्तिके हीति।

नन्विज्याया नैमित्तिकत्वेऽपि तदङ्गस्यातथात्वात् तदनुष्ठीयतामित्यत आह। अपि चेति।

(२६) मङ्गलत्वञ्चेति। प्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणायान्यस्य सत इति। तदन्यत्वे सतीत्यर्थः। केचित्तु विघ्नध्वंसप्रतिबन्धकदुरदृष्टाभावेऽतिव्याप्तिवारणाय सत इति। स चाभावः इति नोक्तदोषावकाश इत्याहुः।

यत्तु निवृत्तिप्रागभावे ऽतिव्याप्तिवारणाय तत्। न च स प्रतियोग्येवेति प्रथमपदेनैव तन्निरास इति वाच्यम्। प्रतियोगिपूर्व्वं तत्प्रागभावसत्त्वापत्तेः। तस्मात् प्रतियोग्यन्य एव स इति। तन्न। अपसिद्धान्तात्। प्रतियोगिपूर्व्वञ्च प्रतियोगिप्रागभाव एव तत्प्रागभावव्यवहारहेतुः। एवञ्च प्रतियोगी तत्प्रागभावस्य निवृत्तिप्रागभावव्यवहारहेतुः। तत्र च प्रथमस्याद्यविशेषणेनैव निरास चरमस्य तन्निवृत्त्यजनकत्वादेवेति। कारीर्य्यामतिव्याप्तिवारणाय प्रारिप्सितेति। कालादावतिव्याप्तेराह। असाधारणेति। तादृशनिवृत्तिमात्रनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणता-

ईश्वरमित्यनेनैव जगद्धेतुत्वे लब्धे हेतुमिति पुनर्विशेषणोपादानं प्रमाणसूचनाय। कार्य्यं हि हेतुना विनात्मान मनाप्नुवद्धेतुमत्तया कर्त्तारमाक्षिपति। ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव

त्वम्। न चानुगतं रूप मनादाय कथं तद्ग्रह इति वाच्यम्। तेन तेन रूपेण विशिष्यैव तद्ग्रहात्। धात्वादिवत्। (२७) पारिभाषिकमेव वा मङ्गलत्वम्। अभियुक्तानां नदीवृद्धयादिवन्नियतप्रयोगदर्शनात्। मङ्गलमाचरेदिति न विधिः। किन्तु नमस्कारादिकमाचरेदिति प्रत्येकमेव विधिकल्पनम्। तदुपजीव्य विघ्नध्वंसकामनया वेदविहितत्वेनोपाधिनानुगतो मङ्गलव्यवहार इत्यस्मद्गुरवः।

नन्वीश्वरपदं यदि कार्य्यमात्रकर्त्तरि शक्तं तदा कर्त्तुर्हेतुविशेषत्वाद्धेतुपदं शब्दपुनरुक्तम्। यदि च नित्यज्ञानवत्येव शक्तं तदाग्निरुणः इति वदर्थपुनरुक्तमित्यत आह। ईश्वरमिति। हेतुपदं स्वसम्बन्धितया कार्य्यमुपस्थापयति। तेन चेतरहेतुवत् कर्त्ताप्याक्षिप्यते। कर्त्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः। ईश्वरपदेति।

श्यत्वमित्यर्थः। न चैवं प्रतियोगिन्यप्रसङ्गादाद्यपदं व्यर्थम्। तत् तत् ध्वंसं प्रति तेन तेन रूपेण जनकत्वाभ्युपगमेनास्योक्तत्वात्। यदि प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितस्यापि प्रायश्चित्तनाश्यता तदा तदन्यत्वेनापि विशेष्यम्। प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नध्वंसमात्रकामनाकृतत्वर्णदानस्य संग्राह्यत्वमेवान्यत्वाप्रसङ्ग एवेत्याहुः॥

(२७) धात्वादिवदिति। यथा धातुत्वं नैकं क्रियावाचितावच्छेदकं किन्तु भूत्वादिकं तथा मङ्गलत्वमपि नैकमित्यर्थः॥

श्रेयःसमधिगमनिमित्ते प्रवर्त्तते। प्रस्तुतशास्त्रहेतुत्वाद्वा हेतुमित्याह । स्मर्य्यते हि । कणादो मुनिः सहेश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवान् । तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अत ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणादनामानं मुनिं प्रणम्येत्यनुषज्यते ।

यद्यपि गुरुतम-गुरुतर-गुरुक्रमेण प्रणामः क्रियत इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिक्षायै क्रमो

(२८)पदान्तरसन्निधे हेतुसामान्यशक्तं तद्विशेषपरमित्यर्थः। नियोगस्त्वमेवं कुर्व्वित्याज्ञा। प्रसादः शास्त्रकर्त्तृत्वनिर्वाहकवरप्रदानम्। प्रवक्ष्यत इत्यत्र कर्त्रपेक्षायां तमध्याहरति। मयेति। यद्यपि प्रवक्ष्यत इत्यस्य संग्रहविषयकशब्दप्रयोगः क्रियत इत्यर्थो न युक्तः संग्रहस्य शब्दात्मकतया तस्यैव करणात्। तथापि संग्रहोच्चारणानुकूलो यत्नः क्रियत इत्यर्थः। अत इत्यनेनेश्वरपरामर्शभ्रमं निवारयति। ईश्वरेति।

यद्यपीति। (२९) अत्र नमस्कारः फलदायीति पदमध्याहरन्ति तेन रूपान्तरेणापि क्वचिन्नमस्कारे न व्यभिचारः।

(२८) पदान्तरेति। गोबलीवर्द्दन्यायादिति भावः।

(२९) अत्रेति। नमस्कार इति पदानन्तरं फलदायीति पदमध्याहरन्तीत्यर्थः। तथाचोक्तक्रमेण क्रियत इति साध्ये उद्देश्यफलदायित्वे सति क्रमक्रिय-

निबद्धोऽन्विति। तथाच मुनिप्रणतेः पश्चाद्भावे दर्शिते सन्निधिसिद्धमत्रधित्वं ईश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्द-प्रयोजनमित्यपि न वाच्यम्। श्रुतिप्राप्तेऽर्थे प्रकरणादीनामनवकाशात्। अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयोऽर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदुरतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते। अन्यथारण्यरुदितं स्यादिश्यपि शिष्यशिक्षायै। एवं हि शिक्षिते शिष्या अपि तथा कुर्य्युः। तथाचानवच्छिन्नसम्प्रदायं वीर्य्य-

---

सन्निधीति। अत्र प्रकरणोपस्थिते योग्यसाकाङ्क्षे तेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादित्यर्थः। श्रुतिप्राप्त इति। प्रकरणात् तदुपस्थितिरन्य-समभिव्याहारपरामर्शाधीना विलम्बिता स्यात्। शब्दात्तु सा शीघ्रम्। तन्नैरपेक्ष्यादित्यर्थः।

ननु श्रुतिरप्यतः पदं सर्व्वनामरूपं तस्यावश्यं प्रकरणोप-जीवकत्वं अन्यथा सर्व्वनामपदेन तद्विशेषालाभापत्तेः। अतः प्रकरणस्यैवोपजीव्यत्वात् तदेवास्तु किं श्रुत्या। न च प्रकरणाद्यस्तु-गत्यावधिरुपस्थितो नावधित्वेनेति तदवगमार्थं श्रुतिरादरणीयेति

माणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुः। निर्विसर्गपाठपक्षे नमस्कारजन्योद्देश्यफल-दायीत्यर्थः। अध्याहरन्तीत्यस्वरससूचनम्। तद्बीजन्तु शिष्टाचारादित्यनेन शिष्टक्रियमाणगुरुतमादिनमस्कारत्वं हेतुरुक्तः। शिष्टत्वञ्चाभ्रान्तत्वम्। व्युत्क्रम-नमस्कारस्य निष्फलत्वेन भ्रमनिबन्धनत्वमित्येव व्यभिचारवारणेऽध्याहारो व्यर्थ इति। रूपान्तरेणेति। व्युत्क्रमेणेत्यर्थः।

वत्तरञ्च शास्त्रं स्यादिति। येन विद्येवाह। "असूयकायानृजवे जड़ाय न मां ब्रूया अवीर्य्यवती तथा स्यामिति"। एतेन सौत्रमप्यतः पदं व्याख्यातं स्यात्।

वाच्यम्। अनोरवधिव्याप्योपस्थापकत्वेन तत्परामर्शादवधित्वस्य लाभात्।

किञ्च। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यं अर्थविप्रकर्षादिति जैमिनीयसूत्रस्य नायं विषयः। तथा हि व्रीहीनवहन्तीत्यादौ श्रुतेर्द्वितीयायाः साध्यत्वस्य प्रकरणात् यज्ञकरणगतोपकारकत्वस्य च युगपदुपस्थितौ साध्यत्वस्य श्रूयमाणत्वात् तथैवान्वयो नान्यथेत्यादिस्तस्य विषयः। इह त्वतःपदाधिक्षेपदशायां न युगपदुपस्थिति र्नवा द्वितीयान्तोपस्थितस्य प्रकरणात् प्रकारान्तरेणोपस्थितिः। न। अनवबोधात्। तथाहि शाब्दो ह्यन्वयः सर्व्वत्र शब्दोपस्थितेनैवार्थेन न प्रकारान्तरेणोप-

---

श्रुतिरपीति। शब्दोऽपीत्यर्थः। अनोरिति। अनुशब्दस्येत्यर्थः। नायमिति। तथाचात्र श्रुत्यपेक्षया परस्य प्रकरणस्य न दौर्ब्बल्यं किन्तु बलवत्त्वमेवेति भावः। तथा हीति। भिन्नाकारेण युगपदुपस्थितौ शब्दोपस्थितप्रकारान्वयाभ्यर्हित इत्यादि तत्तात्पर्य्यमिति भावः। अत्रचातः पदं व्यर्थमिति पूर्व्वपक्षदशायां न युगपदुपस्थितिर्न वा भिन्नप्रकारेणेति नायं विषय इत्याह। इहत्विति। अन्वये अन्वयबोधे। अन्वयाजनकत्वात् अन्वयबोधाजनकत्वात्।

ननु तथापि शब्दतोऽतः पदमनुपादेयमनाद्यध्याहारे तथैव व्युत्पत्तेः। ल्यप् लोप पञ्चम्यादौ तथादर्शनादित्याशयेनाह। पूर्व्वेति। मीमांसासूत्रस्यत्वभ्रमं वारयति। अथात इति॥

पदार्थधर्म्मसंग्रह इति। पदार्था द्रव्यादय स्तेषां धर्म्मा स्त एव परस्परं विशेषणीभूता स्ते अनेन संगृह्यन्ते शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य कथ्यन्त इति संग्रहः। स प्रकृष्टो वक्ष्यते। प्रकरणशुद्धः संग्रह-

---

स्थितेन। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव परिपूर्य्यत इति न्यायात्। तथाच श्रुतिप्राप्ते शब्दकार्य्येऽन्वये प्रकरणादीनामुपस्थापकानामनवकाशादन्वयज्ञानाजनकत्वादित्यर्थः। पूर्व्वापरितोषेणाथवेत्यादिकं योज्यम्। सौत्रमिति "अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः" इति कणादसूत्रस्थम्।

ननु द्रव्यादीनां धर्म्मा यदि तदभिन्नास्तर्हि (३०) न धर्म्मधर्म्मिभावः। भिन्नाश्चेत् सप्तमपदार्थापत्तिरित्यत आह। तएवेति। तदुपपादयति परस्परमिति। द्रव्यलक्षणं गुण स्तल्लक्षणं गुणत्वं जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नोक्तदोष इत्यर्थः।

---

(३०) तर्हीति। मेयत्वाद्यन्यधर्म्मे धर्म्मधर्म्मिभावस्य भेदगर्भत्वनियमादिति भावः। भिन्नाश्चेदिति। अमी भावरूपा धर्म्मा यदि द्रव्यादिभिन्नाः स्युरभावाः स्युरित्यापादनम्। एवञ्च सप्तमपदार्थापत्तिरित्यस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थो बोध्यः। एतेन यथाश्रुतेनापत्तिः। अभावमादायसप्तपदार्थत्वाभ्युपगमात्। अथ सप्तमभावापत्तिरित्यर्थः तदाप्रसिद्धिरित्यादि निरस्तम्। परस्परमितीति। घटमध्ये कस्यापि किञ्चिद्विशेषणमित्यर्थो नत्वन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावः। तल्लक्षणत्वमित्यग्रिमग्रन्थविरोधात्। केचित्तु गुणत्वमित्यस्य द्रव्यघटितगुणलक्षणान्तरे तात्पर्य्यमित्यन्योन्यमेव विशेषणविशेष्यभाव इत्याहुः।

पदेन दर्शितत्वात्। वैशद्यं लघुता कृत्स्नता च प्रकर्षः प्रशब्देन द्योत्यते। सूत्रे वैशद्याभावात् भाष्यस्यातिविस्तरत्वात्प्रकरणादीनाञ्चैकदेशत्वात्। एतेनाभिधेयं दर्शितं भवति। न च तत्प्रतीतावधि प्रेक्षावान्

ननु षष्ठीसमासे धर्म्मोपसर्जनत्वात् पदार्थेन संग्रहान्वयानुपपत्तिरिति विशेषणसमास एव न्याय्यः। मैवं मिथो व्यभिचाराभावेन विशेषणसमासानुपपत्तेः। (२१) धर्म्मपदस्य नित्यसापेक्षत्वात् पदार्थमादायैव संग्रहान्वयात् संग्रहस्य विस्तरापेक्षत्वात्तमाह शास्त्र इति। प्रशब्दद्योत्यमाह प्रकृष्ट इति। प्रकरणं व्याख्येयग्रन्थः। शुद्धि रितरग्रन्थापेक्षया उत्कर्षः। एकदेशो द्रव्यादिपदार्थमात्रम्।

मिथो व्यभिचाराभावेनेति। यद्यपि चूतवृक्ष इत्यादिदर्शनान्नैवं तथापि प्रयोगदर्शनात्तत्र तथा। प्रकृते तु न तथेत्याहुः॥

(२१) धर्म्मपदस्येति। न चाभेदे षष्ठ्यनुपपत्तिर्भेदे सप्तमपदार्थापत्तेर्दोष इति वाच्यम्। तत्तत्पदार्थविशेषभेदेन पदार्थमात्राच्चाभेदेनोभयसम्भवादिति भावः। प्रशब्दद्योत्यमाहेति। यद्यपि धात्वर्थगतातिशयद्योतकत्वमेवोपसर्गाणां प्रकृते च न संग्रहो धात्वर्थस्तथापि उच्चारणकरणातिशयस्य धात्वर्थगतस्य द्योतनात्। कार्य्येऽपि संग्रहे उत्कर्षप्राप्तिरिति कृत्वा तथोक्तम्।

ननु समूहरूपप्रकरणस्य नात्र प्रस्ताव इत्यत आह। प्रकरणमिति। व्याख्येयग्रन्थ इति। यद्यपि भाष्यस्य न व्याख्येयत्वमस्ति तथापि वैशेषिकसूत्रं तथेति केचित्। वस्तुतस्तु व्याख्येयो भाष्यरूपग्रन्थ एव प्रकरणमिति। इतरेति। एकत्रोपनिबन्ध इत्यर्थः। एकदेशोऽवयवः। प्रकृते असम्भवीत्यत आह। द्रव्यादीति। संग्रहेति। मोक्षसंग्रहयोरभेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः। तच्चेति। महोदयहेतुत्वमित्यर्थः॥

प्रयोजनं विना प्रवर्त्तेत इति तमाह महोदय इति। महानुदय उद्बोध स्तत्त्वज्ञानमिति यावत्। सोऽस्माद्भवतीति महोदयः संग्रहः।

ततः किं न ह्ययं पुरुषार्थः। के ते पदार्थाः के च तेषां धर्म्मा इत्यत आह द्रव्येति। के पदार्था इत्य-

---

एतेनेति। ग्रन्थप्रतिपाद्याज्ञाने तत्र प्रेक्षावतामप्रवृत्तेरित्यर्थः। न चेति। संग्रहस्य गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावादित्यर्थः। केनचिन्महोदयपदेन मोक्ष उक्तः। तत्र च संग्रहस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्ते र्महोदयहेतुत्वान्महोदयः संग्रहो वाच्यः। तच्च साक्षाद्वा परम्परया वा। नाद्यो मानाभावात्। नान्त्यः (३२) साक्षात्साध्यस्यैव प्रयोजनस्य लाभात् लक्षणापत्तेश्चेत्यन्यथा व्याचष्टे। महानिति। सर्व्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्था इत्युदयपदस्य ज्ञानाभिधायकत्वात्। तस्य चोत्कृष्टत्वं तत्त्वविषयत्वमित्यर्थः। संग्रहसामानाधिकरण्यानुरोधात् पञ्चमीबहुव्रीहिमाह। सोऽस्मादिति।

उत्तरग्रन्थोपयोगार्थमाह तत इति। तत्त्वज्ञानस्य निरुपधीच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः। प्रश्नानुरोधाद्विभज्य योज-

---

(३२) साक्षात्साध्यस्येति। तत्त्वज्ञानरूपस्येत्यर्थः। यद्यपि तदपि न संग्रहस्य साक्षात्साध्यं तथापि मोक्षापेक्षया तथात्वं बोध्यम्। लक्षणापत्तेश्चेति। यद्यपि बहुव्रीहिपक्षेऽपि लक्षणैव इत्यविशेषस्तथापि समासलक्षणाया निरूढत्वेन शक्तितुल्यकत्वादिति भावः। केचित्तु समासलक्षणाजनकलक्षणयोः तुल्यत्वेऽपि महोदयपदस्य मोक्षलक्षणापत्तेश्चेत्यर्थ इत्याहुः। मत्पक्षे तथा लक्षणा नास्तीति दर्शयन्नाह। सर्व्वे इति॥

पेक्षयां पदार्था द्रव्यादयः। के धर्म्मा इत्यपेक्षायां साधर्म्म्यरूपा वैधर्म्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः। तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थ इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस हेतुरिति। तत्त्वमनारोपितं रूपं तच्च साधर्म्म्यवैधर्म्म्या-भ्यामेव विविच्यते। साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ता-सङ्कीर्णाः स्थाणवादयो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो

यति। अत्रेति। ननु तस्य भाव स्तत्त्वमुच्यते न चात्र प्रकृतं तच्छब्दार्थः किञ्चिदित्यत आह। तत्त्वमिति। अवयवार्थ-मनपेक्ष्यैव तत्त्वपदमनारोपिते रूपे रूढ़ मित्यर्थः। (२२) नन्वा-रोपविषयत्वमप्रसिद्धं सर्व्वस्यैवारोपविषयत्वात्। नचाभावादौ केवलसविकल्पकवेद्ये विशेषदर्शननियमान्नारोपविषयत्वं। नील-न्तम इत्यत्राभावेऽपि नीलारोपात्। नचाभावत्वेनानुपस्थिति दशायां स इति वाच्यं। नीलारोपकाले हि तमो यद्यभावत्वेन

(२२) नन्वनारोपितं रूपं आरोपाविषयत्वमेव तत्त्वं पदार्थानां ग्राह्यं तच्चाप्रसिद्धमित्याह। नन्वारोपेति। यद्यप्येवमपि अभावत्वेनानुपस्थितिदशायां आरोपाविषयत्वमेव। तथाप्यभावत्वेनोपस्थितिदशायामारोपविषयत्वं नास्तीति शङ्कामात्रं दूषयति। नीलारोपेति। तत्र मते तदारोपानुपपत्तिरित्यर्थः। कथं नीलं तम इति। तथा शङ्के पीतारोपवद्दोषप्राबल्यादभावत्वेनोपस्थिति दशायामपि नीलारोपोऽभ्युपेयः। एवञ्च तदापि तत्रारोपविषयत्वमेवेत्यर्थः। इष्टं नीलमिति। न चेष्टापत्तिः। नीलं तमः इति सर्व्वानुभवादिति भावः। तद्विषयत्वमिति। यद्यप्येवं प्रमाविषयत्वं तत्त्वमिति पर्य्यवसितं तथाच घटत्वादे स्तथात्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। यद् यत्रास्तीत्यादिना तस्य तत्त्वताभ्युप-

विविच्यन्ते नत्वन्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मिथो विमिश्रीभूताः कालाकाशादयः शरीरात्मादयोवेति। एतेन पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः॥

भासेत तदारोपानुपपत्तिः विशेषदर्शनात्। न चेत् कथं नीलं तम इति धीः। आलोकाभावस्य तमस्त्वात्। इदन्त्वेन चाभावभाने इदं नीलमिति बुद्ध्यापत्तेः। अत्राहुः। नञः पर्युदासवृत्त्यानारोपः प्रमा। तद्विषयत्वं तत्त्वं। तत्त्वातत्त्वविभागश्च यद्यत्रास्ति तत्र तत् तत्त्वं। यद् यत्र नास्ति तत्र तदतत्त्वमिति विशिष्यैव निर्वक्तव्यः। सामान्यत स्तत्त्वं नास्त्येव। (३४) यद्वा स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणधर्म्मवत्त्वं तत्त्वं

गमात्। तथापि तत्त्वपदेन धर्म्माभिधानप्रमाविषयधर्म्मो घटत्वादेरेव तत्त्वमिति भावः। नन्वेवं घटत्वस्य प्रमाविषयधर्म्मत्वात् पटतत्त्वं नापि स्यादित्यत आह। तत्वातत्वेति। यदवच्छेदेन यत्र यदस्ति तदवच्छेदेन तत्र तत्तत्त्वम्। यदवच्छेदेन यत्र यन्नास्ति तदवच्छेदेन तत्र तदतत्त्वमित्यर्थः।

(३४) ननूक्तलक्षणं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तम्। न च तल्लक्ष्यमेवेति वाच्यम्। साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यामेव विविच्यत इति ग्रन्थस्वरसेन साधर्म्म्यवैधर्म्म्यमात्रविवेचनीयस्य इतरभेदोपयिकस्य द्रव्यत्वादेरेव तत्वस्यात्र लक्ष्यत्वादित्यस्वरसादाह यद्वेति। स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमतो नाव्याप्तिः। अन्योन्याभावश्चान्योन्याभावव्यवहारविषय इति नाभावादितत्वाव्याप्तिरिति। तच्चिन्त्यम्। तद्ग्रन्थस्य विशेषदर्शनान्निश्चीयत इत्यर्थतयानुपदं ग्रन्थकृतैव व्याख्यातत्वात्। विशेषदर्शनस्य च प्रमेयत्वादावपि सत्त्वेन लक्ष्यत्वाविरोधात्। केचित्तु प्रमेयत्वादेरपि लक्ष्यत्वमेव। स्वाश्रयस्य च यावत्त्वं न विवक्षितम्। येन तत्राव्याप्तिः स्यात्। किन्तु यत्किञ्चित्त्वमेव।

अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्। न तु तुच्छत्वात्। उत्-

---

निर्वाच्यं। तत्त्वज्ञानसाधर्म्म्याद्देरुपयोगार्थमाह। तच्चेति। यस्य यत् तत्त्वं तत्तद्विशेषदर्शनान्निश्चीयते इत्यर्थः। अत्र लौकिकनिदर्शनेनैतच्छास्त्रसाध्यशरीरात्मविवेकेऽपि साधर्म्म्याद्देरुपयोगं दर्शयति। साक्षादपीति। अतीन्द्रिया इति कालाकाशादय इत्यस्यैव विशेषणं। मिथो मिश्रीभूता इति भिन्नत्वेन साक्षात्काराविषया इत्यर्थः। अभेदेनैव भासमानाः शरीरात्मादय इति वार्थः। तयो र्भेदज्ञानायैवैतच्छास्त्रप्रवृत्तेः। ननु द्रव्यादीनां तत्त्वविशेषणत्वात् तद्विशेष्यक तदितरभेदानुमानमसङ्गत मित्यत आह। एतेनेति। आत्मादिधर्म्मितत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्या बोधनात् द्रव्यादय एव तत्त्वतो ज्ञेया इत्यर्थः॥

ननु निःश्रेयसोपयोग्यभावः किमिति नोद्दिष्ट इत्यत आह। अभावस्त्विति। ननु प्रतियोगिनिरूप्यस्यानभिधाने संयोगादेः

नन्वेवं यत्किञ्चित्स्वाश्रयान्योन्याभाव समानाधिकरणतया प्रमेयत्वादावव्याप्तिरेवेति चेत्। न। असामानाधिकरण्यं हि तदनधिकरणाधिकरणत्वमत्र विवक्षितम्। तच्च तत्राप्यस्ति। घटान्योन्याभावानधिकरणे घटे तस्य वृत्तेः। न चैवं प्रमेयत्वादिकं घटस्यापि तत्त्वं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। एवञ्च यस्याश्रयान्योन्याभावानधिकरणाधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्त्वमिति पर्य्यवसितम्। यद्यपि यदधिकरणत्वं यत्र यस्य तत्र तत्तत्त्वमित्येवास्तु। तथाच पूर्व्वो भेदोऽपि। तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यमुपाधिभेदाच्च भेद इत्याहुः। समानाधिकरणपदेन विनियतसमानाधिकरणत्वविवक्षया व्याप्यत्वं विवक्षितम्।

पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावध्वंसाभावयो वैधर्म्म्यं चेतरेतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र निदर्शिष्यमाणत्वात्। तेन द्रव्यादीनां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वं प्रतिपादयन् संग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्य्यम् ॥

कथमुद्देशः। अथ प्रतियोगी विरोधी। संयोगादिस्तु स्वसम्बन्धिनिरूप्यः तथापि यदेवं तन्न प्रदर्श्यत इति द्रष्टव्यम्। अन्यथा द्रव्यत्वमेवानुद्देशे हेतुरित्यपि सुवचम्। न च प्रतियोगिनिरूप्यत्वं दर्शयितुं पृथक् नोद्दिष्ट इति युक्तम्। अनुद्देशस्य तत्रासामर्थ्यात्। अथ द्रव्यादिषट्कोद्देशेनैवाभावोऽप्युद्दिष्टः (३५) द्रव्यं हि गुणान्योन्याभाव इति चेत्। न। न हि द्रव्यादिनिष्ठः स इति तत्कथनेनैवाभावकथनम्। गुणानामप्यनुद्देशप्रसङ्गात्। अत्राहुः अभावः किमिति नोद्दिष्ट इति प्रश्ने पदार्थपदेनैवोद्दिष्ट इत्युत्तरितं

तथाचासामानाधिकरण्येन व्याप्यत्वमुक्तम्। एवञ्च यत्किञ्चित्स्वाश्रयान्योन्याभावव्याप्यधर्म्मस्तत्त्वमित्यपि प्राहुः।

(३५) द्रव्यं हीति। गुणादिकं गुणसंसर्गाभाववत्यपि बोध्यम्। तेन संसर्गाभावस्यापि लाभात् अन्योन्याभावस्याभावघटितत्वात् सोऽपि प्राप्त इत्यप्याहुः। प्रमित इति। यद्यपि प्रतियोगिप्रमाधीनप्रमाविषयत्वादित्यत्र प्रमाविषयत्वमात्रस्य गमकत्वेऽधिकं व्यर्थम्। प्रमितत्वे साध्ये साध्यावैशिष्ट्यञ्च। तथापि प्रामाणिकत्वे साध्ये प्रमाविषयत्वं हेतुः। यदा वैशिष्ट्यादेर्न भानं तदा ज्ञानविषयत्वमेव हेतुः। प्रतियोगीत्यादिकन्तु तर्कसूचनायोक्तम्। न तु हेत्वन्तर्गत इति। आद्य इति। भावाभावयोर्विभागं विना भावानामभावान्तरविभागानु-

सौगतमलीकत्वान्नोद्दिष्ट इति प्रत्यवस्थितं प्रत्याह। स्वरूपवान् प्रामाणिकः। अत्र हेतुः प्रतियोगीति। प्रतियोगिनिरूपणं तत्प्रमा। तदधीनं निरूपणं प्रमा यस्य तत्त्वात्प्रमित इति सौगते निरस्ते विशिष्यानुद्देशे हेतुमाह। उत्पत्तीति। अभ्युपगमसिद्धान्तसिद्धत्वादित्यर्थः। निःश्रेयसोपयोगिपदार्थे प्रस्तुते अभावस्यापि तत्त्वात्। सामान्यतो द्विविधः पदार्थो भावोऽभावश्चेत्यर्थः। पदार्थविभागः शाब्दश्च भावविभाग इति भावः।

यद्वा प्रतियोगितन्त्रं न्यायशास्त्रं तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात्। दृष्टश्च प्रतितन्त्रोपदिष्टस्यानुद्देशो यथा न्यायशास्त्रे मनस इन्द्रियत्वस्य। (३६) यद्वा पृथङ् नोद्दिष्टः। द्रव्यादिपदेनैव तद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्याभिधायिनोद्दिष्टत्वादित्यर्थः। द्रव्यादितत्त्वज्ञानस्य गौणप्रयोजनत्वमाह। तेनेति। तत्त्वप्रतिपादनमत्र नात्मादीनामितरभेदानुमितिजनकत्वम्। शब्दात्मकस्य संग्रहस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात्। जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च। किन्त्वात्मविवेके प्रमाणोपदर्शनमेव। एवञ्च परमपुरुषार्थसाधनसाधनताज्ञानादेव शास्त्रे प्रवृत्तिरिति विपञ्चितं न्यायप्रथमाध्याय प्रकाशेऽस्माभिः॥

पपत्तिरिति भावः। यद्यपि निःश्रेयसोपयोगित्वाविशेषाद्भावविभावावविभागेऽपि शाब्द एव युज्यते तथापि स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगाद्यनुपपत्तेरिति भावः।

(३६) नन्वेवं नोद्दिष्ट इत्येवोच्येत न तु पृथगिति विशेषयेदित्याशयादाह। यद्वा पृथगिति। अतद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमित्याचार्य्यमतानुसारेणेदम्। यद्यप्येवमपि प्रागभावादीनामप्राप्तिरेव। तथापि पूर्व्वोक्ते तात्पर्य्यम्। जातिसङ्करेति। यद्यपि वैशेषिकमते शाब्दत्वं न जातिः तथापि न्यायनयमभ्युपेत्योक्तम्।

निःश्रेयसं पुन र्दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी। अत्र च वादिना मविवाद एव। न ह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इति कश्चिदभ्युपैति। केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्निवर्त्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ

तथापि नाविविक्तस्य निःश्रेयसस्य पुरुषार्थत्वमिति तद्विविनक्ति। निःश्रेयसमिति। दुःखनिवृत्तिमात्रं संसारितावस्थायामप्यस्तीति अत उक्तमात्यन्तिकीति।

(३७) ननु किमात्यन्तिकत्वं न तावद्दुःखासमानकालीनत्वम्। इदानीममुक्तत्वापत्तेः। नापि सामानाधिकरण्यविशेषितमिदमेव सुषुप्तस्यापि मुक्तत्वापत्तेः। नापि द्वेषाजनकदुःखप्रतियोगि-

---

त्रिपञ्चितमिति। कारणतत्कारणसाधारणस्यैव प्रवर्त्तकस्य तत्र नियुक्तत्वादिति भावः॥

(३७) नन्वात्यन्तिकस्य निवृत्तिविशेषणत्वेऽत्यन्ताभावः फलति। स च न मुक्तिरसाध्यत्वादित्याशयेन पृच्छति। नन्विति। सुषुप्तस्यापीति। दुःखासमानकालीनत्वं दुःखसमानकालीनात्यन्ताभाववत्त्वं यदि तदा सुषुप्तिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावसत्त्वादतिव्याप्तिर्बोध्या। अन्यथाद्ये समानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्वादतिव्याप्त्यसम्भव इति। द्वेषाजनकेति। न चैवं मूले दुःखपदं व्यर्थम्। ननु ध्वंसमात्रे तात्पर्य्यात् द्वेषाजनकत्वं यदि तदनुपधानं तदातिव्याप्तिरथ तदयोग्यत्वं तदासिद्धिरित्यस्मदादिसाधारणद्वेषाजनकत्वं वाच्यमेवं सत्याह। योगिनामपीति। अन्यथा रागद्वेषानुत्पत्ताविष्टानिष्टसाधनताज्ञानाभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेः। किन्त्वस्मदादिवदुत्कटरागद्वेषाविव्येवासक्तोऽद्विष्टंश्च भुङ्क्ते इत्यस्यार्थ इति योजयन्ति॥

नास्ति किं निवर्त्तयितव्यम्। अत्यन्तासतो नित्य निवृत्तत्वात्। अथास्ति तथापि किं निवर्त्तनीयं नित्यत्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात्।

कत्वं योगिनोऽप्येवं भावात्। परममुक्तेश्चात्र लक्ष्यमाणत्वात्। यद्वक्ष्यति। नह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत इतीति।

न च (३८) समानाधिकरणविशेषगुणासमानकालीनात्मविशेषगुणध्वंसो मुक्तिः। भोगतत्साधनेतरत्वेन तस्यादृष्टाजन्यत्वादितिवाच्यम्। ज्ञानस्यापि दुःखतया वर्त्तमानाप्यचिरमनुभूयत इति ग्रन्थविरोधात्। नापि संस्काराजनकभोगध्वंसः चरमभोगस्य संस्काराजनकत्वे मानाभावात्। तस्य संस्कारात् कालाद्वा विनाश इति वार्त्तिकविरोधाच्च। नापि ज्ञानाजनकसंस्कारध्वंसः रोगादिनापि तन्नाशसम्भवात्।

---

(३८) समानाधिकरणेति। इदानीन्तनमुक्त्यव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणपदम्। आत्मैकत्वादिकमादायासम्भववारणायाद्यविशेष्यपदम्। घटरूपादिध्वंसातिव्याप्तिवारणायात्मपदम्। चरमविशेष्यपदञ्च मुक्तात्ममनःसंयोगध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय। न च सोऽपि ध्वंसो मुक्तिरेवेति वाच्यम्। मनसो मुक्तत्वापत्तेरिति भावः। ज्ञानस्यापीति। यद्यपि ज्ञानस्यापि दुःखतयेति न वार्त्तिकग्रन्थान्तर्गतमनः तदनन्तर्भावेनैव ग्रन्थविरोधसम्भवात् तद्वत्रर्थं तथापि विशेषगुणेत्यादिना दुःखरूपविशेषगुणासमानकालीनत्वं विवक्षितमिति यदि कश्चिद् ब्रूयात्। तदापि चरमज्ञानस्यैकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखान्तर्गततया दोषतादवस्थ्यमेवेति प्रदर्शनाय तदुक्तमिति ध्येयम्। यद्यपि सुख्यदुःखासमानकालीनत्वविवक्षया नोक्तदोषस्तथापि तादृशविशेषगुणध्वंसत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वमिति दूषणं द्रष्टव्यम्।

ननु संस्कारे स्मृतिः प्रमाणं तदभावात् संस्काराभावोऽनुमेय इत्यत आह।

अथ दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति श्रुते स्तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति सूत्राच्च दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः। यद्यपि परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तः असाध्यश्च। तथापि दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः। न चैवमावश्यकत्वात् स एव मोक्षः। तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेरिति। तन्न। सत्यत्यन्ताभावे न सम्बन्धो नानागतस्य स्ववृत्तिदुःखस्य। मुक्तस्यानागतदुःखाभावात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च। नाप्युत्पन्नस्य तस्य। तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात्। अतीतदुःखात्यन्ताभावस्यानुद्देश्यत्वात्। नापि परकीय दुःखस्यात्यन्ताभावेन सम्बन्धः तस्य स्वतः सिद्धत्वात्। (३९)तस्मात् समान-

---

तस्येति। तथा च चरमभोगस्यावश्यं संस्कारजनकत्वमभ्युपेयमितिभावः। वस्तुतः संस्काराजनकत्वं यदि तदनुपाहितत्वं तदातिव्याप्ति रथ तदयोग्यत्वं तदासम्भवोऽनेन च रूपेण स्वतः पुरुषार्थत्व मितिभावः। ज्ञानाजनकत्वं यदि तदयोग्यत्वं तदासम्भव इति तदनुपधानमेव वाच्यमिति तद्दूषयति। रोग इति। दुःखसाधनेति। न च संसारितादशायां यत्किञ्चिद्दुःखसाधनध्वंससम्भवादतिव्याप्तिरितिवाच्यं समानाधिकरणदुःखसाधनाप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसप्रत्यासत्तिकदुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्वात्। घटादौ च प्रत्यासत्त्यभावान्नातिप्रसक्तिः ॥

(३९) तस्मात् समानेति। तथा च स्वसमानकालीन स्वसमानाधिकरण दुःखप्रागभावसमानदेशो दुःखध्वंसोऽस्मदादीनां प्रसिद्ध स्तद्भिन्नदुःखध्वंसो मोक्ष इति पर्य्यवस्यति तेन नाप्रसिद्धिः।

ननु समानकालीनपदस्यानभ्युपगमस्य सार्थकत्वेऽपि समानाधिकरणपदं व्यर्थमिति चेन्न। देशपदस्याधिकरणसामान्यपरतया इदानीन्तनमुक्तव्याप्ति-

कालीन समानाधिकरण दुःखप्रागभावासमानदेशत्वमेव दुःखध्वंसस्यात्यन्तिकत्वम् । आद्यविशेषणद्वयनिवेशात् नेदानीन्तनमुक्त्यतिव्याप्त्यसम्भवौ । अत्र चेति । यद्यप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्मुक्तित्वे विवाद एव तथापि मुक्तिदशायां ईदृशदुःखनिवृत्तिरस्तीत्यत्र न विवाद इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । नहीति । शरीरादीनामुच्छेद्यत्वे दुःखहेतुत्वमेव तन्त्रं तच्चात्मन्यपीति तस्याप्युच्छेदो मोक्ष इति

वारकत्वात् । शुकादिदुःखध्वंसस्य समानकालीन दुःखप्रागभावेन समानकालेऽधिकरणे समानाधिकरणत्वात् न च समानाधिकरणपददानेऽप्येष दोषः । आत्मरूपाधिकरणस्यात्र विवक्षितत्वात् ।

न च देशपदमेव तत्परमस्तु तथा च व्यर्थविशेषणत्वमेवेतिवाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छाया नियोगाद्यनुपपत्तेः यथोक्तव्याख्याने व्यर्थत्वाद्यभावात् । न चैवमव्याप्तिवारकत्वे आद्यविशेषणेत्यग्रिमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । व्याप्तिर्मतिक्रान्तातिव्याप्ति रित्यनेनाव्याप्त्यभिधाने तात्पर्य्यात् । लक्ष्ये लक्षणातिव्याप्तेर्दर्घटत्वात् । अव्याप्तिरित्येव पाठः । अतिव्याप्तिपाठस्तु क्वाचित्कः प्रामादिक इत्यपि वदन्ति । नचोपान्त्यदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिः । आद्यदुःखपदस्यैकप्रभेददुःखपरतया चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशत्वात् । अतएव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । भोगरूपसमानदेशतया चरमदुःखध्वंसस्यासम्भववारकत्वात् ।

वयन्तु । लक्षणद्वये तात्पर्य्यम् । एकत्र देशपदं कालरूपाधिकरणपरं अपरत्रात्मरूपाधिकरणपरम् । तथा च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालो दुःखध्वंस इत्येकम् । समानकालीन दुःखप्रागभावासमानाधिकरणो दुःखध्वंस इत्यपरम् । अत्र चरममुक्तौ सम्भवेनासम्भवाभावादिदानीन्तनमुक्त्यव्याप्तिवारणाय प्रथमलक्षणे समानाधिकरणपदम् । असम्भववारणाय द्वितीयलक्षणे समानकालीनपदम् । तदिदमुक्तमाद्यविशेषणेति । नत्वेकत्रैव लक्षणे विशेषणद्वयेनोभयदोषवारणमिति तदर्थ इति ब्रूमः ।

केचित्तु स्वसमानकालीनः समानाधिकरणश्च तौ तथा । तथाभूतौ यौ

सौगतमत मुत्थाप्य निराकरोति। केवलमिति। यद्यसाविति। शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं न वर्त्तेत इत्यर्थः। अथास्तीति। शरीरादिभिन्ने यद्यात्मत्वं वर्त्तेत इत्यर्थः। नित्यत्वेनेति। वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायेनानादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नित्यत्वं धर्म्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः।

दुःखप्रागभावौ ताभ्यामसमानदेशत्वमित्यर्थः। तेन तदुभयसमानदेशत्वाभावस्य विशिष्टाभावतया न व्यर्थविशेषणत्वम्। यथा घटवत्यपि घटपटोभयाभाव इति। अतएव नाप्रसिद्धिरपि प्रत्येकं प्रसिद्धेः। यथा व्याख्यातेनोपपत्तेश्च नान्योन्याभावगर्भत्वमादाय प्रसिद्ध्युपादानम्। व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादरस्यावश्यकत्वादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। चरमसुक्तौ समानकालीनदुःख प्रागभावाप्रसिद्ध्या प्रत्येकमपि प्रसिद्ध्यसम्भवात्। यदिच तदुभयसमानदेशो दुःखध्वंसो अस्मदादीनां प्रसिद्ध स्तद्भिन्नदुःखध्वंसो मोक्ष इत्यभिमतं तदा किं इन्द्वादिना कुसृष्टिव्याख्यानेन। न च व्यर्थविशेषणताभयेन तथा व्याख्यानादर आवश्यक इति वाच्यम्। कर्म्मधारयानुसरणेऽप्यन्योन्याभावगर्भतया प्रसिद्धेर्विशिष्टाभावतया व्यर्थविशेषणत्वाभावाच्च तस्यावश्यकत्वम्।

ननु सुखान्तमुक्तावव्याप्तिः। ते नराः सुखमत्यन्त इति श्रुते मरणस्य दुःखाव्याप्तत्वमसम्भवात्। न च तत्सुखपूर्व्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः। तत्राप्युक्तलक्षणाव्याप्तेः। तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानदेशत्वात् मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवाच्चेति चेन्न। ते नरा इत्यादि श्रुतेरन्यापेक्षया मरणेऽल्पदुःखभाज इत्यत्र तात्पर्यात्। न चानुपपत्तिं विना न मुख्यार्थत्याग इति वाच्यम्। दुःखविशेषहेत्ववयवादिपीड़नसत्त्वेन दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात्।

ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति कामनया प्रयागस्नातो यस्तत्र का गतिरिति चेन्न। तत्र कामनैव बाधिता। अन्यथा यत्र स्वर्गे मम दुःखं भवत्विति कामनया स्नात स्तत्र का गतिः। न च दुःखे कामनैव नेति वाच्यम्। इष्टसाधनताज्ञानेन तत्सम्भवात्। न च यत्र योगिनां सकलदुःखमुपभुज्य सुखं भुक्तं तन्मुक्तावव्याप्ति-

अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्त्तनीय इति मतं अनुमतमेतत् । दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते । तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि दुःखनिवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः । प्रकृत्याश्रयं दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादः । तन्मतमग्रे निराकरिष्यामः । येत्वनुपप्लवां चित्तसन्तति मनन्ताप-

---

ननु प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानान्तःपातिकादाचित्कोऽहंप्रत्यय एवात्मा स चोच्छेद्य एवेत्याह । अथेति । यदि भावस्योच्छेदो मोक्ष इत्युच्यते (४०) तदेष्टापत्तिरस्माभिरपि तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं विनाश्य नश्यतीत्यभ्युपगमादित्याह । दग्धेति ।

नन्वेवं ज्ञानरूपस्यात्मनो मोक्षे नाश इत्यस्मत्समीहितं सिद्ध-मित्यत आह । तस्मादिति । प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावाष्टकसम्पन्नतया महत एव दुःखमुपेयते सांख्ये स्तथापि तन्मते कार्य्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रयं दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य

रिति वाच्यम् । तत्रापि शरीरत्यागसमयेऽवश्यं दुःखोत्पत्तेः । न च भोजकादृष्टं विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यवश्योत्पत्स्यमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्त्वात् । न चैवमीश्वरस्यापि शरीरत्यागकाले दुःखापत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बाधादिति दिक् ॥

(४०) व्याघातादिभयादाह । शरीरादिति । तदेष्टापत्तिरिति । अशेषविशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरिति मतेनेदम् ॥

वर्गमाहुः तेऽप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवेच्छन्ति। न च चित्तसन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकं निमित्तस्य शरीरादेरपाये नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितुमशक्यत्वात्। उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेन्न। अनुपप्लवस्यापि तत्साध्यत्वात्।

न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सिद्धिः सम्भवति। योगाभ्याससाध्यत्वात् तस्य। अन्यथान्योन्याश्रयप्रसङ्गात्।

मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मोक्ष इति प्रकृतेरेव मोक्षो नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्त्येवेति भावः। प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमालयविज्ञानसन्तानः पूर्व्वपूर्व्वतज्जातीयज्ञानोपादेयः स एवैको मोक्षेऽनुवर्त्तत इति मतमुत्थाप्य निराकरोति। ये त्विति। उपप्लवः संसारः। उपप्लवेति। अनुपप्लवावस्थायाञ्च शरीरं विनापि पूर्व्वपूर्व्वालयविज्ञानेनैव उत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः। अनुपप्लवस्यापीति। उपप्लवध्वंसो वानुपप्लवः। अविद्यमान उपप्लवो यत्रेति चित्तविशेषो वोभयत्रापि शरीरं कारणमित्यर्थः।

योगेति। योगश्च शरीरजन्यश्रवणादिसाध्य इत्यर्थः। अन्यथेति। न चोपप्लवावस्थावर्त्तिशरीरमनुपप्लवं साधयतीति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। चित्तोत्पादं प्रति (४१) सामान्यत

---

(४१) सामान्यत इति। लाघवेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने शरीरं हेतुः न तु संसारकालीनजन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने गौरवादिति भावः।

शरीरादिनिवृत्तावनुपप्लवश्चित्तस्य। अनुपप्लवे च तस्मिन् शरीरादिनिवृत्तिरिति। अथ शरीरादिकमपि चित्तविलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः तत्र वच्यते। वेदान्तिनामप्यविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे

एव शरीरस्य हेतुत्वेनानुपप्लवावस्थायामपि तदभावे चित्तसन्ततेरेवानुत्पादात्। अथेति। विज्ञानमेव पारमार्थिकं ग्राह्यांशस्यालीकत्वमिति पक्षे ज्ञानभिन्नं शरीरं वस्तु नास्त्येव कस्य च तत्कारणतेत्यर्थः। वेदान्तिनामिति। वस्तुतो ब्रह्माद्वैतसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्त्तते इत्येकदण्डिमतमयुक्तम्। स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्यतया मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात्। पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वाच्च। अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नसाध्यत्वेऽपि अपुरुषार्थत्वात्। न पुत्र इति। एषा श्रुतिः पुत्रस्यात्मसम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयत्यात्मनः स्वाभाविकं प्रियत्वं बोधयति। यदन्वये यत्प्रतीयते यद्विरहे तु न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभाविकमिति लोकसिद्धव्युत्पत्तेः। आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्येकवाक्यत्वाच्चात्मनः प्रियात्मकानन्दरूपत्वप्रतीतेश्च। न चात्मन इति तादर्थ्यचतुर्थ्यनुपपत्तिः। यूपाय दार्व्वित्यत्र दारुस्वरूपयूपार्थत्व-

---

न च दारुयूपयोरभेदादस्तु तथा। आत्मपुत्रयोस्तु भेद इति कथमेवमिति वाच्यम्। अद्वैतवादिना परेण तथाभ्युपगमात्। अन्यथा दारुयूपयोरप्यवयवावयविभेदेनातथात्वापत्तेः।

वर्त्तते इति मते न नो विवादः। न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुत्रः प्रियो भवति इत्यादि श्रौतोपपत्तिबलात् सर्व्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतश्चात्मैव प्रिय इति पुनरवशिष्यते तत्र वच्यते।

तौताततिता स्त्वकार्य्यमपीश्वरज्ञानं शरीरमन्तरेणा-

वदुपपत्तेरित्यर्थः। त्रिदण्डिन स्त्वानन्दमयपरमात्मनि जीवात्मलयो मुक्तिः। लयश्च लिङ्गशरीरापगमः। लिङ्गशरीरञ्चैकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि पञ्च च सूक्ष्ममात्रया सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः। तन्न। शरीरध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्। न चोपाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाशो लयः। स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्। ब्रह्मणो नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेश्च। भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात्।

दुःखसाधनशरीरनाशे (४२) नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टमतं निराकरोति। तौतातितास्त्विति। ईश्वरे शरीरं विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना भोग इत्यभ्युपगमाच्च त्रपा। कारणं विना कार्य्यमिति विरोधः।

---

(४२) नित्येति। नित्यं यत् सुखं तस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः। ज्ञानमात्रे जन्यज्ञानमात्रे।

ननु नित्य सुखाभिव्यक्तेः प्रामाणिकत्वे बाधादेव न सामान्यतः शरीरहेतुता किन्तु तदर्थं शरीरप्रागभावासहवृत्ति शरीरध्वंसादिः हेतुः कल्प्यत इत्यत आह। नवा तत्रेति। नवा नित्ये सुखे मानमित्यर्थः। यद्यपि भट्टमते ज्ञानं न प्रत्यक्षं तथापि

निष्क्रान्तः कार्य्यमेव सुखज्ञान मपवर्गोऽस्तीति वदन्त स्तपा विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तश्च । एतेन पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यञ्च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेय मपितु दुःखहेतुतया

शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनानभिमतेश्वरसिद्धिप्रसक्त्या भयमित्यर्थः। वस्तुतोऽभिव्यक्ति र्न नित्या। मुक्तसंसारिणोरविशेषापातात् । नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् । सामान्यत एव ज्ञानमात्रे तस्य कारणत्वात् । न वा तत्र मानम् । न च नित्यं विज्ञान-मानन्दं ब्रह्मेति श्रुति र्मानं । उत्पत्तिविनाशवतो र्ज्ञानसुखयो रहं जाने अहं सुखीति स्वभिन्नत्वेनानुभूयमानयो र्ब्रह्माभेदसाधने प्रत्यक्षबाधात् । आनन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या मत्वर्थीयात् प्रत्ययात् तत्त्वेनानन्दवत्त्वं ब्रह्मणो बोध्यते । नाभेदः । अन्यथाऽजहल्लिङ्गा-नन्दशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तिः । न च लिङ्गव्यत्ययो यथोक्तेनैवोपपत्तौ मानाभावादितिभावः । ऐश्वर्य्यमिति । अणि-माद्यष्टसिद्धिरित्यर्थः । प्राभाकरा स्त्वात्यन्तिकदुःखप्रागभावो

स्वमतावष्टम्भेनेदमुक्तम् । तर्हि श्रुतेः का गतिरित्यत आह । आनन्दमिति । आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकत्वमविनाशित्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तादृशदुःख-प्रागभावस्य संसारितादशायामपि सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । तस्मात् समानाधि-करणयावद्दुःखध्वंससमानकालीनत्वं जन्ययावद्दुःखसाधनध्वंससमानकालीन-त्वञ्चात्यन्तिकत्वमित्याहुः । यद्यपि परैरतिरिक्ताभावो नाभ्युपेयते तथापि तदे-कदेशिमतेनेदम् । उत्तरावधीति । अनाद्युत्तरावधिविधुरसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः ।

स्वातन्त्र्यमपि। यदि दुःख-तत्साधननिवृत्तिस्तदो मित्यु च्यते। ऐश्वर्य्य चेत्कार्य्यतया तदपि साधनपरतन्त्रं क्षयि चेति दुःखाकरत्वाद्धेयमेवेति। तस्मादनिष्टनिवृत्ति रात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति।

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि हानेरितिचेत्। न। बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेय-

---

मोक्षः। न च तस्यानादित्वादपुरुषार्थत्वम्। कृत्यधीनतत्त्व-ज्ञानादधर्मनाशे सत्यग्रिमकाले दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति। तद्विरहे सत्यधर्मेण दुःखजननान्न तत्स्वरूपमिति घटवत्कृति-साध्यत्वादित्याहुः। तन्न। प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वेन मुक्तस्यापि दुःखोत्पादापत्तेः। अधर्मादिसहकार्य्यभावान्न तथेति चेत्। तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेन तस्यात्यन्ताभावत्वापत्तिः। किञ्चा मुक्तेः प्रागभावस्य प्रतियोगी न तावत्समानाधिकरणं भाविदुःखं तस्याभावात्। नापि व्यधिकरणं तत्। अन्यवृत्तिदुःखस्या-न्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात्। तस्य प्रतियोगिसमान-देशत्वनियमात्। नापि दुःखमात्रम्। स्वपरावृत्ते दुःखमात्र-स्याप्रामाणिकत्वात्। तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वेन तन्नि-वृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः।

सुखस्यापीति। तुल्यायव्ययत्वाद्दुःखाभावोऽपि न पुरुषार्थ इत्यर्थः। बहुतरेति। ननु तथाप्यावश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वं सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्। अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तस्य

त्वात् । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः । अनागतस्य निवर्त्तयितु

काम्यत्वे स्वतः पुरुषार्थत्वविरोधः । मैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखाभावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तते वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वेन सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिनः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् । दुःखभीरूणां सुखलिप्सूनां मोक्षेऽधिकारादिति भावः । तथापीति । अपुरुषार्थत्वं कृत्यसाध्यत्वम् । हेतूच्छेद इति ।

ननु तथापि दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव । (४३) हेतुरपि किमुत्पादितदुःखोऽथोत्पाद्यमानदुःखो यद्वोत्पत्स्यमानदुःखः । आद्ययो निष्फलः प्रयासः । अन्त्ये तु यदि तत्र मानमस्ति तर्ह्यशक्यत्वम् । अथ तन्नास्ति स दोषस्तदवस्थ एव । न च जीवन्मुक्तिकालीनानेकशरीरोपभोग्यसुखार्थं प्रयत्नस्तस्य पुरुषप्रयत्नं विनानुत्पत्तेरिति वाच्यम् । दुःखानुषङ्गितया सुखमपि हेयपक्षे निक्षिपतो मोक्षेऽधिकारात् । मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसिद्धत्वेऽपि चरमदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरु-

---

(४३) तर्हि हेतूच्छेद एव पुरुषार्थोऽस्त्विति अत आह । हेतुरपीति । यदि तत्रेति । यदि तस्योत्पत्स्यमानदुःखत्वे प्रमाणमस्ति तदा तेनावश्यं दुःखमुत्पादनीयमिति तन्निवर्त्तनमशक्यमित्यर्थः । स दोष इति । निष्फलः प्रयास इत्यर्थः ।

मशक्यत्वात्। वर्त्तमानस्य च पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्त्तनीयत्वात्। अतीतस्यातीतत्वादेवेति चेन्न। हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्तवत्।

षार्थत्वात्। न च चरमदुःखे उत्पन्ने तद्ध्वंसः तज्ज्ञानादेव स्यात्। तदनुत्पादे च तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति वाच्यम्। प्रतियोगिवत् तत्त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वात्। तेन विना तदनुत्पत्तेः। अतएव यस्य तत्वज्ञानमुत्पन्नं तस्य स ध्वंसः उत्पन्नो नास्मदादीनाम्। अथ तद्दुःखं नोत्पन्नमस्ति स्वकारणाभावात् तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्। न। तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः तत्त्वज्ञानाद् भिन्नस्याभावात्। यद्यप्येवं दुःखध्वंसार्थं तद्दुःखमुपादेयं स्यात् तदनुत्पाद्य तद्ध्वंसस्यानुत्पादनात्। तथापि पुरुषार्थहेतुत्वेन दुःखतत्साधनयोरप्युपादानदर्शनादविरोधः। तस्य च दुःखध्वंसस्यायत्नसिद्धदुःखान्तरध्वंसवद्दुःखध्वंसत्वेनापुरुषार्थत्वेऽपि उक्तरूपदुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यत्वात्। तस्य च यथोत्पत्तिस्तदाह। हेतूच्छेद इति।

केचित्तु यथाश्रुतग्रन्थानुरोधात् दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसो मोक्षः। तथाच यथा दुःखसाधनस्य विद्यमानस्य

दुःखानुत्पादकत्वेन तन्निवृत्तेरनुद्देश्यत्वादितिभावः। उक्तरूपेति। समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेनेत्यर्थः। नन्वेवं मूलस्य का गति रित्यत आह। तस्य च यथेति। यथाश्रुतेति। हेतूच्छेद इति श्रुते रित्यर्थः।

दुरितस्योच्छेदाय प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः एवं दुःखसन्ततिनिदानस्य विद्यमानस्य मिथ्याज्ञानस्योच्छेदविशेषायापवर्गार्थिनः तद्विरोधितत्त्वज्ञाननिदाने श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः। प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखानुत्पत्त्या तद्ध्वंसासम्भवात्।

न च (४४) सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामेव प्रवर्त्तत इति वार्त्तिकाविरोधः। दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ इत्यत्र दुःखत्वनिरूपित प्रतियोगिको ध्वंसः साध्य इत्यर्थात्। एतच्च दुःखध्वंसे तद्धेतुध्वंसे च साधारणमिति दुःखहेतुतां दुरितादे रननुसन्धाय दुःखसाधनोच्छेदके प्रायश्चित्तादावप्रवृत्तेः। तथाच दुःखप्रागभावासहवृत्ति दुःखसाधनध्वंसो मोक्षः। लोके हि कण्टकनाशस्य वेदे प्रायश्चित्तेन पापनाशस्यानन्यगतिकतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरुषार्थत्वादित्याहुः। तन्न। दुःखं मे माभूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्ते र्दुःखानुत्पादनस्यैव प्रयोजनत्वात्। न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्।

---

(४४) सुख दुःख निवृत्तिरिति। तथाच सुखदुःखाभावयोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वम्। नतु दुःखसाधनध्वंसस्येति भावः। दुःखनिरूपितेति। यद्यपि दुःखनिवृत्तौ दुःखमेव प्रतियोगि नतु तन्निरूपितः प्रतियोगी तथापि दुःखत्वनिरूपितेत्यर्थः। अतएव क्वचित् तथैव पाठ इति। दुःखसाधनध्वंसत्वेनैव पुरुषार्थत्वमितिभावः। दुःख प्रागभावेति। समानाधिकरणेति बोध्यम्।

एतन्मते चरमदुःखसत्त्वकालेऽपि मुक्तत्वे न दोषः। दुःखं मे माभूदिति। तथा दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थो नतु दुःखसाधनध्वंसः। अन्यथा तस्यैव सुख्यत उद्देश्यता स्यादिति भावः। किन्तु पापान्तरमिति।

नन्वेवं कृतप्रायश्चित्तस्य काशीमृतस्य कथं मुक्तिः। नच तत्रापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्। काशीमरणेनोत्पन्नतत्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेर-

दुःखकारणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्। कृत्यधीनाग्रिमकालसम्बन्धस्यैव तत्त्वात्। प्रायश्चित्तवदिति। ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखप्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमावश्यकम्। तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात्। नास्ति चेत् तदभावादेव दुःखानुत्पादादुभयथापि प्रायश्चित्तमफलम्। तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन दुःखप्रागभावस्यापि प्रायश्चित्तसाध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्य्यवसानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो

सम्भवादिति चेत्। अत्र वदन्ति। तत्र दुःख प्रागभावो नास्त्येव। नहि तत्सत्त्वावश्यम्भावे मानमस्ति किन्तु यत्र तत्सत्त्वं तत्र तथाभावेन प्रायश्चित्तहेतुत्वम्। तथाच तत्सद्भावसन्देहादेव प्रायश्चित्ते प्रवृत्त्युपपत्तौ यत्र प्रागभावाभावः तत्र प्रायश्चित्तस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि न कापि क्षतिः। न च निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति वाच्यम्। सति दुःखप्रागभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्य्यात्।

सति दोषे निषिद्धकर्म्मणः पापजनकत्ववत् सति विघ्ने मङ्गलस्य विघ्नध्वंसजनकत्ववच्च। नच दुःखप्रागभावसंशये कथं प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्। फलसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति तदभावे निषिद्धकर्म्मादेः साङ्गत्वाभावात्। निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। इह तु साङ्गस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधक वेदाप्रामाण्यं स्यादेव। नहि दुःखप्रागभावरूपे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन प्रायश्चित्तस्य साङ्गत्वं न स्यादिति। वयन्तु ब्रूमः। अत्र दुःख प्रागभावो नास्त्येव। काशीमरणस्यैव तत्र मानत्वात्। प्रवृत्तिश्च तद्भ्रमात् सन्देहाद्वा। नचैवं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति वाच्यम्। यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्बोध्यते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजनकत्वमिति नियमः। तदिह पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य वेदेन बोधनात् तदनुत्पादे परं तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। नचात्र तदस्ति तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात्। नहि दुःखप्रागभाव मपेक्ष्य प्रायश्चित्तेन तद्ध्वंसो जन्यते। येन तदभावे तस्य तज्जनकत्वं न स्यात्। अतएव प्रायश्चित्ते पाप-

ननु दुःखानुत्पादार्थितया। अत्राहुः। तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात्। सच पापनाशद्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि तन्न निष्फलम्। तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत्। सत्यं। किन्तु पापान्तरमासाद्य। नचैवं प्रायश्चित्तमफलम्। दुःखानुत्पादेन तस्य समफलत्वात्। अनेकपापेन दुःखं मे माभूदिति विद्यमानपापनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तेः।

ध्वंसकामनैवाधिकारः। नतु दुःखानुत्पादकामना तस्यास्तत्फलत्वात्। नचैवं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनादित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः। प्रायश्चित्तादिस्थले दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थ इति स एव मोक्ष इति पूर्व्वपक्षे तत्र दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः। तथाच तत्साधनतया पापध्वंस स्तत्र गौणमेव प्रयोजनं नतु स्वतः प्रयोजनमिति स न मोक्ष इति हि तदर्थः। तदिदमुक्तं तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति। तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलम्। तत्फलञ्च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः। न च परमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितफलं जनयतोऽपि निष्फलत्वं तथापि विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनितवतोऽपि मङ्गलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः। तस्मात् प्रागभावासत्त्वेऽपि तन्निष्फलमिति न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति। यत्तु दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तथाच तस्य न निष्फलत्वम्। प्रागभावस्य चानन्यगत्या नियतदेशत्वकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखोत्पादनम्। न चैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यम्। स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वादिति। तन्न। प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीयम्।

मानान्तराद्वा। नाद्यः। उक्तगत्या तदन्यथोपपत्तेः। नान्त्यः। तदसिद्धेः। अतएव प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिसमानदेशत्वमिति सिद्धान्त इति। अफल मिति स्वतः पुरुषार्थ प्रयोजकमित्यर्थः।

तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन मिह संसारमूलकारणम् । तच्च तत्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्त्यते तन्निवृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायात् जन्माद्यपायः । तथाच दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च तत्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् ।

सवासनमिति । वासना तज्जन्यसंस्कारः । तच्चेति । सवासनं मिथ्याज्ञानम् । यद्यपि ज्ञानस्य स्वजन्यस्यैव (४५) संस्कारनाशकत्वाद्वासना तत्त्वज्ञानेन नाश्या तथापि तत्त्वज्ञाने सति भ्रमरूपायाः स्मृतेरभावात् तदेव भ्रमजन्यसंस्कारनाशकमित्युपेयम् । नच दुःखवन्मिथ्याज्ञानेऽप्यनागतादिविकल्पः । आत्मतत्त्वसाक्षात्कारपूर्व्वकालीनवासनाया एव निवर्त्त्यत्वात् । तन्निवृत्तौ मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पत्तिक्रमेण मोक्ष इत्यर्थः ।

---

(४५) संस्कारनाशकत्वादिति । जनजन्यकालान्तरभाविफलानुकूलव्यापार नाशकत्वादित्यर्थो नतु भावनानाशकत्वादिति विवक्षितम् । भावनायाः स्मृतिनाश्यत्वात् । अन्यथा स्मृतेर्भावनाजनकत्वे स्मृत्यन्तरानुवृत्त्यापत्तेः । भावनाजनकत्वे वाभ्यासेन स्मृतिदार्ढ्यानुपपत्तेरिति वदन्ति । स्मृतेरभावादिति । क्वचिदभावादिति पाठो नास्ति । तत्र स्मृतेः प्रसङ्गादितिशेषः । यद्वा तत्त्वज्ञाने सतीत्यकारप्रश्लेष इति । वासनाया एवेति ।

ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः । तथाच मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे तदसम्भवात् तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति तन्निवृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च तत्सत्त्वेऽशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरमसंस्कारवत्तस्या अपि कालाद्विनाशसम्भवादितिचेत् । नैवम् ।

दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् । प्रदीपसन्ततिवदित्याचार्य्याः । पार्थिवपरमाणुगतरूपादिसन्तानेनानैकान्तिकमिदमिति चेन्न । सर्व्वात्मगतदुःखसन्ततिपक्षीकरणे फलत स्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् ।

दुःखसन्ततिरिति । ननु का सन्ततिः । न तावत् पूर्व्वापरीभावापन्ना कार्य्यपरम्परा सैव सजातीयत्वविशेषिता वा । (४६) इदानीमपि दुःखधारादर्शनात् । नाप्यनेकमेकजातीयं वस्तु । कया हि जात्यैकजात्यम् । सत्तया वा गुणत्वेन वा । आद्ये मनसोऽप्येवं भावापत्तिः । अन्तयोः साधनविकलो दृष्टान्तः । अथ दुःखस्य सन्तति यंत्र स आत्मा । तेनायमात्मा एतद्दुःखप्रागभावसमानकालीनैतद्दुःखान्यदुःखध्वंसवान् दुःखसन्ततित्वात् । बहु-

---

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखं तद्ध्वंसञ्च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्याकर एव प्रागुक्तत्वात् । तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाद्यनुत्पत्त्या वनन्तकर्म्मक्षयानुपपत्तेश्च । तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे पूर्व्वोत्पन्नमिथ्याज्ञानवासनापि तेनैव निवर्त्त्यते । तत्त्वज्ञाने सतीत्यादिनानुपदं तयोर्विरोधस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः ॥

(४६) इदानीमपीति । नन्वस्यामपि पक्षसमत्वादनेन प्रकृतानुमाने किं दूषणमिति चेत् । न । उच्छिद्यत इति वर्त्तमानत्वाभिप्रायेण बाधे तात्पर्य्यादित्येके । अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसप्रतियोगित्वमत्र साध्यार्थः । तथाचेदानीन्तनदुःखधारासु व्यभिचार इत्याहुः । इदानीमपि दुःखधारादर्शनादत्यन्तमुच्छिद्यत इति बाधितम् । इयता कालेन यतो नाभूदित्यपि वदन्ति । तेनायमात्मेति । यद्यप्येवं सर्व्वमुक्ति र्नायाति तथाप्येवमेव प्रत्येकं साध्यमिति तत्सिद्धिरिति भावः । व्यधिकरणदुःखप्रागभावकालीनत्वादेव दुःखस्य बाध इत्युक्तं

व्रीहिसमासेनानित्यज्ञानाश्रयत्वात्। प्रदीपसन्ततिवत्। प्रदीपो ज्ञानं तस्य सन्तति र्यत्र स एतदन्य आत्मा तद्वदित्यर्थः। तन्न। अन्यात्मत्वस्योपाधित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः। सन्ततित्वादित्यत्र लक्षणापत्तेश्च। साध्यमप्यात्यन्तिकत्वमुच्छेदस्य किमकादाचित्कत्वम् यद्वा ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। आद्ये बाधः।

प्रथमैतत्पदम्। एतदीयसंयोगादिप्रागभावकालीनत्वाद्बाध इत्यत उक्तं आद्यदुःखपदम्। एतद्दुःखस्यैतद्दुःखकालीनान्यत्वाभावाद्बाध इत्यत उक्तं प्रागभावेति।

ननु दृष्टान्तासिद्धिरन्यात्मदुःखस्यैतद्दुःखप्रागभावसमानकालीनत्वादित्यत उक्तं द्वितीयैतत्पदम्। एतद्दुःखमेतत्सम्बन्धिदुःखम्। तत्र दुःखपदं स्पष्टार्थम्। तृतीयदुःखपदं दुःखध्वंसस्यैव मुक्तित्वमिति तादृप्यसिद्धये। प्रागभावकालीनैतद्दुःखान्यत्वं दुःखविशेषणं बोध्यम्। यद्यपि दुःखपदमाकरे नास्ति तथापि बहुव्रीह्यनुरोधेन दुःखपदमध्याहृत्य हेतुमाह। दुःखसन्ततित्वादिति। बहुव्रीहीति। यद्यपि दुःखसन्तति र्यत्रेति बहुव्रीहिणापि दुःखसन्तत्याश्रयत्वादिति हेत्वर्थः पर्य्यवस्यति नत्वनित्यज्ञानाश्रयत्वादिति अनित्यज्ञानवाचकपदाभावात्। तथाप्यनयोः समनियमादस्यापि प्रकृतसाध्यहेतुत्वादेव सक्तेः। अन्यात्मत्वस्येति। समव्याप्तोपाधिपक्षे घटादौ व्यभिचारादात्मत्वं विशेषणम्। अतएव न पक्षेतरत्वमिति भावः। ईश्वरानभ्युपगन्तृमतेनेदम्।

ननु पक्षेतरतुल्यमेतदित्यनुशयादाह। व्यधिकरणेति। पक्षोपन्यासे इति शेषः। हेतूपन्यासे तु यदि दुःखपदाध्याहारस्तदा स एव दोषो यदि च यथाश्रुतस्यैव तत्र तात्पर्य्यं तत्राह। सन्ततित्वादिति। यदि च व्यधिकरणबहुव्रीहिरपीष्यत एव तथापि तत्राध्याहारापत्तिरेव दोष इति भावः। यद्यपि सिद्धान्तेऽपि लक्षणाद्यापत्तिरेव तथाप्यापातत इदमुक्तम्। वस्तुतस्तु प्रत्येकमेव साध्यत्वे पुरुषायुपपर्य्यवसानान्न सर्व्वमुक्तिसिद्धिः। सिद्धान्ते त्वेकदैव सर्व्वमुक्तिसिद्धिरिति हृदयम्। बाध इति। साध्याप्रसिद्धिरिति भावः। आत्मेति। आकाशादिनिष्ठध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वेनार्थान्तरवाचकबोधस्फुरणायावृत्त्यन्तं पक्षविशेषणम्।

अन्ये संसारिदुःखध्वंसेन सिद्धसाधनम्। अत्राहुः। आत्मकालान्यवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिदुःखत्वं दुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्ति। कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वात्। प्रदीपत्ववदिति। प्रदीपत्वं हि दुःखप्रागभावानधिकरणेषु प्रदीपावयवेषु वर्त्तते यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिनि प्रदीपे वर्त्तते। एवं सर्व्वमुक्तिसिद्धौ चैत्रादिदुःखत्वादिकं पक्षीकृत्य तत्तन्मुक्तिसाधनम्।

आत्मेत्युपलक्षणम्। शरीरतदवयवादयोऽपि बोद्धव्याः। कालेत्युपलक्षणम्। तदुपाधि दिक् तदुपाधयो बोद्धव्याः। तेन दिगादिवृत्तितया ध्वंसस्य न पक्षविशेषणासिद्धिः। दुःखप्रागभावानधिकरणत्वञ्च दुःखप्रागभावाधिकरणभिन्नत्वम्। शुकाद्यात्मनश्चातथात्वात्प्रत्येकमुक्त्या नार्थान्तरम्। तथाच पक्षधर्म्मताबलात्, दुःखप्रागभावाधिकरणभिन्नकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिदुःखमायातीति दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसरूपा सर्व्वमुक्तिः सिद्ध्यति। न च कालस्यैकत्वे कथं तद्भिन्नत्वमिति वाच्यम्। तदुपाधेस्तथात्वात्। दुःखपदं व्याप्तिग्रहार्थम्। अन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तिः। तादृशं कालमनादाय तादृशो दिशोऽप्यसिद्धेः न तयार्थान्तरम्। कार्य्येति। मात्रपदमनन्तत्वे व्यभिचारवारणाय। न चैवं ध्वंसत्वे व्यभिचारः। भाववृत्तित्वे सतीति हेतुविशेषणात्। न च कालादिनित्यवृत्तित्वात् कार्य्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धम्। असाधारणवृत्ते र्विवक्षितत्वात्। अन्ये तु न तावद् यथाश्रुते साध्ये सिषाधयिषितमुक्तिसिद्धिः। समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसरूपायाः स्तस्या उक्तानुमानादसिद्धेः। न हि मुक्तिपदार्थरूपं विनान्यदिहानुमित्सितम्। तथाच समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वं साध्यम्। न च तावदपि साध्यं प्रत्येकमुक्त्यार्थान्तरापत्त्या सर्व्वमुक्त्यसिद्ध्यापत्तेः। किन्तु तादृशध्वंसप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वम्। तथाच द्रव्यत्वमेयत्वादावनैकान्तवारणाय मात्रपदम्। एतन्मते च कार्य्यपदं ध्वंसावच्छिन्नसत्तायोगिपरम्। तेन ध्वंसत्वे न व्यभिचार इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। उक्तगत्या पक्षधर्म्मताबलेन यथाश्रुत एव सर्व्वमुक्तिसिद्धावपदार्थ-

यद्वा (४७) चैत्रकालान्यावृत्तिश्चैत्रदुःखध्वंसश्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणः ध्वंसत्वात् घटध्वंसवदिति पक्षधर्म्मता बलाच्चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणकालसिद्धिः। न चानात्मवृत्तित्वमुपाधिः। आत्मान्तरदुःखध्वंसे साध्याव्यापकत्वात्। नापि चैत्रावृत्तित्वमुपाधिः। चैत्रवृत्तिसंयोगादिध्वंसे साध्याव्यापकत्वात्। नापि चैत्रमात्रवृत्त्यन्यत्वं पक्षेतरत्वात्। एवं सुखत्वादावपि साध्यम्। तेन सकलोच्छेदो मोक्षः। न चाप्रयोजकत्वम्। कार्य्योच्छेदे कारणोच्छेदस्य प्रयोजकत्वात्। प्रकृते च संसारकारणस्य मिथ्याज्ञानस्य श्रवणादिक्रमोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तेः सम्भवात्। उक्तानुमानमद्भुद्भाक्षिपति। पार्थिवेति। उक्तरीत्या सर्व्वमुक्तेर्न व्यभिचार इति समाधत्ते। सर्व्वात्मेति।

कल्पनानुपपत्तेः। उक्तगत्यैव मात्रपदसार्थकत्वाच्च। न च मुक्तिपदार्थस्वरूपं नातः सिद्ध्यतीति वाच्यम्। दुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसस्य सर्व्वमुक्तित्वे बाधकाभावादिति। यत्तु ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यम्। तथाच द्रव्यत्वादावनैकान्तिकवारणाय हेतौ मात्रपदमिति। तन्न। ध्वंसस्य सामान्याभावत्वानङ्गीकारात्। तदङ्गीकारे तु तावतैव सर्व्वमुक्तिसिद्धिसम्भवे ध्वंसपूर्व्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति।

(४७) चैत्रेति। चैत्रदुःखत्वं चैत्रदुःखप्रागभावानधिकरणाधिकरणध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्म्मत्वादिति भावः। चैत्रकालान्येति पक्षविशेषणस्यार्थः प्रयोजनञ्च पूर्व्ववत्। ध्वंसत्वादिति। जन्याभावत्वादित्यर्थः। चैत्रवृत्ताविति। यद्यपि संयोगेऽपि साध्याव्याप्तिर्भवत्येव तथापि ध्वंसत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिधाने तदुद्धारः स्यादित्याशङ्क्य ध्वंसपर्य्यन्तमुक्तम्। न च दुःखध्वंसरूपपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इति वाच्यम्। वक्ष्यमाणागमरूपविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्यापकतया तदव्यापकत्वेनोपाधेः साध्यव्याप-

न हि सर्व्वमुक्तिपक्षे सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति। न च सर्व्वभोक्तॄणामप्रवृत्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति। न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति। सर्व्वमुक्तिरित्येव नेष्यत इति चेत् तर्हि यएव नापवृज्यते तस्यैव दुःखसन्तानेऽनैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणया। एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नासिद्धेः।

तदेव स्फुटयति। न हीति। बीजं निमित्तं तच्चेहादृष्टम्। प्रयोजनं भोगः। यद्यपि भोगस्य (४८) प्रयोजनं विनाप्युत्पत्तिस्तथाप्यदृष्टं विना नोत्पद्यते इत्येवंपरमेतत्। मुक्तेश्चादृष्टजन्यत्वं वक्ष्यति। सर्व्वमुक्तिरेवेति। सर्व्वमुक्तिपक्षेऽनादौ संसारे सर्व्वेषां

कत्वादिति भावः। पक्षेतरत्वादिति। पक्षेतरतुल्यत्वादित्यर्थः। पक्षान्यज्ञानादेरपि व्यावर्त्तनात्। वस्तुतो वक्ष्यमाणविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यत्वादनुपाधित्वमिति भावः। कालादिवृत्तितया साधनव्यापकत्वमपीत्याहुः।

नन्वेवमप्यशेषगुणोच्छित्तिरूपा मुक्ति र्नायातीत्यत आह। एवमिति। तेनेति। चरमज्ञानभिन्नत्वेन सकलं विशेषणीयमित्याहुः।

भोगस्येति (४८)। न च ध्वंस एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम्। यदुद्देशेन पुरुषः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनत्वात्।

ननु केवलमप्यदृष्टजन्यत्वं मुक्तौ व्यभिचारीत्यत आह। मुक्तेश्चेति। यद्यपि मुक्तिरदृष्टजन्येति साक्षान्न वक्ष्यति तथापि प्रतियोगित्वेन तद्ध्वंसात्मकमुक्तौ जनकत्वमित्यर्थात् तदभिधानमिति भावः। क्वचिददृष्टाजन्यत्वं वक्ष्यतीति पाठः। तत्र भोगतत्साधन एव भोजकादृष्टजन्यत्वनियम इति मुक्तेरदृष्टाजन्यत्वं भोजकादृष्टजन्यत्वं वक्ष्यतीत्यर्थः।

सिद्धौ वा संसार्य्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीतप्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कया न कश्चित् तदर्थं ब्रह्मचर्य्यादिदुःख मनुभवेत्।

तथात्वसम्भवे संसारोच्छेदापत्तिः। न ह्येतावन्तं कालं तत्त्वज्ञानसामग्रीविघटनमेवेति भावः। असिद्धेरिति। प्रागुक्तमानेन सर्व्वात्मगतदुःखोच्छेदासिद्धेरित्यर्थः।

तत्र विपक्षे बाधकमाह सिद्धौ वेति। न च शमदमभोगानभिष्वङ्गादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुत्युदितेन शङ्कानिवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्। संसारित्वेनैव मोक्षं प्रति स्वरूपयोग्यत्वात्। न तु तद्विशेषशमादिमत्त्वेन। सामान्यबाधके सत्येव योग्यताया विशेषनिष्ठत्वात्। शमादेरपि कार्य्यत्वात् तत्रापि संसारित्वेनैव स्वरूपयोग्यत्वाच्च। सामान्ये बाधकाभावात्। शमादेः श्रुतौ

सिद्धौ वेतीति। सर्व्वमुक्त्या एव सिद्धौ वेत्यर्थः। संसारित्वेनेति। गर्भादिशरीरावच्छेददशायां स्वरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि न मुक्तिः। श्रवणादिसहकार्य्यभावादिति भावः। शमादिमत्त्वेन मुक्तिस्वरूपयोग्यतामभ्युपेत्याह। शमादेरपीति। दोषान्तरमाह। शमादेरिति। न च विषयगतोद्भूतरूपवदुभयरूपत्वाविरोध इति वाच्यम्। तत्र प्रकारभेदेन तथात्वादत्र तु तदभावात्।

अन्येत्वेतदस्वरसेनाह। आत्मावेति। वस्तुतस्तु प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमेनानन्तत्वाभावात्, तत्तदात्मनिष्ठयावद्दुःखप्रागभावैः प्रतियोगिजनने सर्व्वमुक्तेरावश्यकं प्रागभावाल्पत्वे शीघ्रमुक्तिः तद्बहुत्वे चिरेणेति विशेष इति भावः। कालत्वमिति। कालोपाधित्वमित्यर्थः।

नत्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं तथात्वे व्याप्यमित्यत्र दैशिकव्याप्तिविवक्षायां सिद्ध-

अथ यदि सर्व्वदुःखसन्ततिनिवृत्ति र्भविष्यति तर्हीयता कालेन किं नाम नाभूत्। एकैकस्मिन् कल्पे यद्येकोऽप्यपवृज्येत तदाप्युच्छेदः संसारस्य स्यात्। कल्पानामनन्तत्वात्। सत्यं। अनन्ता ह्यपवृक्ता न तु सर्व्वे संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। नन्वेतदेव न स्यादित्युच्यते इति चेन्न। कालनियमे प्रमाणाभावात्।

सहकारित्वेन बोधनात् तस्य योग्यतानवच्छेदकत्वात्। आत्मा वारे द्रष्टव्य इति श्रुतेः सामान्यत एव मोक्षार्थिमात्रपरत्वे सङ्कोचानुपपत्तेश्च। तदर्थितायाश्च सर्व्वसाधारणत्वात्। शमादिसम्पत्तेरधिकारनिश्चय स्ततश्च तदर्थं प्रवृत्तौ शमादिसम्पत्तिरित्यन्योन्याश्रयाच्च। आक्षेपबीजमुद्घाटयति। अथेति। नन्विदमुत्पत्स्यमानघटेऽनैकान्तिकम्। न चाभूतजातीयं कार्य्यं नोत्पद्यते सर्व्वमुक्तेरभावरूपत्वात् तज्जातीयस्य च भूतपूर्व्वत्वात्। मैवम्।

साधनम्। कालिकव्याप्तिविवक्षायां धर्म्मत्वादित्यस्यैव सार्थकत्वेऽधिकव्यर्थतापत्तेरिति। केचित्तु कालत्वमित्यनेन कालमात्रवृत्तिधर्म्म उक्तः कालपदञ्च कालोपाधिसाधारणं बोध्यमेवञ्च दैशिकव्याप्तावपि न सिद्धसाधनमित्याहुः। कालत्वसमानाधिकरणेति। ननु कालेऽपि कालत्वात्यन्ताभावसत्त्वात्, साधनव्यापकत्वमिति चेत्। न। इदानीं कालत्वात्यन्ताभाव इति प्रतीतावपि काले कालत्वं नेति न प्रतीतिः तथाचावश्यं भेदवृत्तिभेद आवश्यकः। एवञ्च प्रतियोगिवृत्तिविशेषविरोधिवृत्त्या कालत्वाधिकरणे वर्त्तते योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमुपाधिरित्यर्थादित्याहुः।

न च सर्व्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुत्पत्तौ सर्व्वमुक्ते-रनुत्पत्तिः। अपवर्गस्य भोगतत्साधनेतरत्वात्। न हि अदृष्टनिवृत्तिरदृष्टसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गात्।

कालत्वमदृष्टवत्त्वव्याप्यं कालमात्रवृत्तिधर्म्मत्वात्। पूर्व्वकालत्ववदिति विवक्षितत्वात्। अत्र कालत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुपाधिमभिप्रेत्याह। कालेति। मोक्षे यथा चैत्रादृष्टवत्त्वं कालधर्म्मो व्यभिचरति तद्वदद्दृष्टवत्त्वमपि व्यभिचरेत्। विपक्षे बाधकाभावादिति भावः।

न चेति तन्निमित्तादृष्टसत्त्वे वा न सर्व्वमुक्तिरित्यर्थः। न च (४९) सुन्दोपसुन्दन्यायेनैकदैव तदुत्पादकादृष्टनाशसर्व्वमुक्त्योरुत्पत्तिः। तस्यापि सर्व्वमुक्त्यन्तर्भावात्। मानाभावाच्च। अपवर्गस्येति। न च श्रवणादिजन्यादृष्टसाध्यत्वान्मुक्तेः प्रतियोगितयावश्यं तदपेक्षणाच्च कथमेतदिति वाच्यम्। भोगजनकादृष्टजन्य मुत्पत्तिमदिति मतनिराकरणार्थत्वात्। अदृष्टसाध्येति। प्रतियोगीतरादृष्टसाध्येत्यर्थः। आदिमतीति। तथाच तद्व्यतिरेकमादाय

---

(४९) न चेति। चरमदुःखेनादृष्टं चरमदुःखञ्चादृष्टेन नाश्यत इत्यन्योन्यनाशकत्वाभिप्रायेण सुन्दोपसुन्दन्याय इत्यर्थः। तस्यापीति। अदृष्टनाशस्यापीत्यर्थः। ननु तस्य तदन्तर्भूतत्वेऽपि प्रतियोगितया तत्र तज्जन्यत्वमविरुद्धमेवेत्यरुचेराह। मानेति। अदृष्टस्य फलनाश्यतयादृष्टनाश्यस्य न सर्व्वमुक्तिरूपफलेन यौगपद्यम्। न वा दुःखस्यादृष्टनाशकत्वम्। मानाभावादित्यर्थः। भोगेति। यद्यपि प्रतियोगितया भोगजनकादृष्टमेव जनकमित्यव्यभिचारतादवस्थ्यं तथापि तदन्येन रूपेणादृष्टजन्यमुत्पत्तिमन्मात्रमिति मतनिराकरणे तात्पर्य्यम्। केवलेति।

स्यादेतदादिमती प्रदीपसन्तति र्निवर्त्तते दुःखसन्तति-
स्त्विय मनादि रनुवर्त्तिष्यत इति चेन्न मूलोच्छेदादु-

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वमादिमत्त्वं चोपाधिरित्यर्थः।
अनादिरिति। अनादित्वं हि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रति-

ननु दुःखसन्ततिरत्यन्तानुच्छिन्नानादित्वादित्यत्राकाशदृष्टान्तेनान्वयव्यतिरेकित्व-सम्भवे किं केवलव्यतिरेक्युपन्यासेनेति चेत्। अत्र वदन्ति। अत्यन्तानुच्छेदपदेन समानजातीयप्रागभावासमानकालध्वंसप्रतियोगित्वं विवक्षितम्। तस्यैव सजातीयप्रागभावासमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपात्यन्तोच्छेदसाध्यविधित्वात्। तस्य चाकाशादौ नित्येऽसम्भवेनान्यत्र साध्यस्यासंप्रतिपन्नत्वेनान्वयव्यतिरेकित्वाभाव इति वक्ष्यमाणानादित्वेन सममन्वयाग्रहात् तयोक्तमित्यन्ये। आदिमत्त्वञ्चेति। एतत्प्रदीपसन्तानेत्यतोनोच्छेद आदिमत्त्वञ्चेति साध्यव्यापकत्वमिति भावः।

नन्वनादित्वप्रागभावाप्रतियोगित्वं पक्षेऽसिद्धमित्यत आह। अनादित्वं हीति। येन रूपेणानादिता तत्स्वपदेन विवक्षितम्। तदाश्रयध्वंसव्याप्यो यः प्रागभावः तत्प्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थः।

ननु व्याप्तिर्दैशिकी कालिकी वा। नाद्यः। यत्र घटः समवायिकारणनाशान्नष्टः तत्र घटप्रागभावस्य घटध्वंसाव्याप्यतया घटसन्तानेऽव्याप्तेः। नान्त्यः। मात्रेत्यादिनिरर्थकत्वापत्तेः। अतएव कुसुमाञ्जलौ तथैवानादित्वमुक्तमिति चेत्। अत्र वदन्ति।

यदा प्रागभाव स्तदा तज्जातीयध्वंस इत्येवंरूपा कालगर्भैव व्याप्तिरभिमता। व्याप्यपदञ्च समानकालीनत्वमात्रपरं न तु नियमपर्य्यन्तपरम्। तद्व्यावर्त्तनीय-स्याग्रिममात्रपदादेव व्यावृत्तेः। न च तदेवाकिञ्चित्करमिति वाच्यम्। अत्यन्तानु-च्छेदात्मकसाध्यस्य पूर्व्वविवक्षितस्याकारोऽभावेन द्रव्यत्वमादायोक्तानादित्वस्य तत्र सत्त्वादनैकान्तिकतापत्तेः। ध्वंसप्रागभावयोः स्थाने संसर्गाभावमात्रकरणे तु

देवदत्तप्रभवत्वादिजातिमति तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमति शब्दादावतिव्याप्तिः। न चैवमपि जातिपदग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम्। सर्व्वमुक्तिमात्रे विवादेन प्रत्येकमुक्त्यभ्युपगमात्, शुकदुःखस्यापीदृशत्वेन समानजातीयप्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचारितया तद्वारकत्वात्। न हि तन्मात्रवृत्तिजातिरस्ति। निमित्तप्रयोज्याया दुःखत्वावान्तरजातेरात्मविशेषनियतदुःखमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, तुल्यवति नानात्मनि तादृशदुःखसम्भवात्। न च शुकदुःखेऽपि साध्यमस्त्येवेति वाच्यम्। समानकालीनत्वनियतध्वंसगर्भत्वात्तस्य। यत्तु तद्गर्भत्वेऽपि चरमशुकदुःखे न व्यभिचार इति किं तद्गर्भतयेति। तन्न। तावन्माने अनादित्वभावेन हेत्वभावात्। यावत्युक्तानादित्वविश्रामस्तावति प्रकृतसाध्यमिति विवक्षितत्वात्। अन्यथा दुःखत्वमादाय शुकदुःखे व्यभिचारात्। न ह्यत्रेव कुसुमाञ्जलिप्रकाशेऽपि उक्तानुच्छेदस्यानादित्वनिर्व्वचनमुद्देश्यं येनात्रेव तत्राप्येतद्विशेषणप्रक्षेपः। किन्तु अनादित्वमात्रलक्षणमेव। अतएव प्रमेयद्रव्यसामान्यस्यापि तत्र लक्ष्यत्वमेवेति। केचित्तु अदृष्टप्रयोज्य जातिमादाय शुकदुःखे व्यभिचाराभावेऽपि शुकात्मरूपकारणप्रयोज्यजातिमादाय शुकदुःखज्ञानादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमेव। न च तज्जातौ मानाभावः। शुकात्मजन्ये तत्र जन्यतावच्छेदकधर्म्मापेक्ष्ये तस्य बाधकाभावेन लाघवेन च जातित्वात्। अन्यथान्यत्रापि कारणप्रयोज्यजातिविलयापत्तिः। आवश्यकोपाधेरेव तदवच्छेदकत्वसम्भवात्। सामान्यसामग्रीतः तत्सम्भवेऽपि विशेषस्य हेतुत्वात् यत्सामान्ये यत्सामान्यमिति न्यायात्। तज्जातिसन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य दुष्परिहरत्वात्। नचादृष्टप्रयोज्यजात्या सङ्करात् न तज्जातित्वमिति वाच्यम्। अदृष्टप्रयोज्यजाते र्नानात्वेनाप्युपपत्तेः। अन्यथा गोत्वादिजातिविलयापत्तेः। यदि चानुगतमत्यादिना गोत्वादिजातिसिद्धौ तारत्वादेरनन्यगत्या नानात्वं तदा जन्यतावच्छेदकतया तज्जातिसिद्धौ तन्नानात्वमिति तुल्यम्। तस्माद्येन रूपेणानादित्वं तल्लाभाय धर्म्मिगर्भत्व मेवंचोक्ताकाराव्यभिचारवारणाय मात्रपदम्। जातिपदं धर्म्मिमात्रपरमेव। प्रत्येकमुक्तेरप्यनभ्युपगमदशायां विशेषादर्शनदशायां वा सत्प्रतिपक्ष इति शुकदुःखादौ न व्यभिचारो दोषाय इत्याहुः।

वृत्त्योः प्रयोजकत्वात्। मूलोच्छेदाद्धि सन्ततेरुच्छेदः मूलानुवृत्तौ चानुवृत्तिः। अन्यथात्मादिमत्त्वाविशेषेऽपि

योगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वम्। तत्र सत्प्रतिपक्षे उपाधिमाह। (५०) मूलेति। न च मूलानुच्छेदोऽपि साध्यः। विपक्षे बाधकाभावात्। नाप्यादिमत्त्वमुपाधिः। तद्धि न कारणवत्त्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा प्रागभावसाध्याव्यापकत्वात्। नापि स्वाश्रयध्वंसासमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम्। प्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रयोजकत्वे व्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थः। उपाधेः साध्यव्यापकता ग्राहकमाह। अन्यथेति। स्थापनायां विपक्षे बाधकमाह।

---

(५०) मूलेतीति। अनुच्छेद्यमूलत्वमुपाधिरित्यर्थः। नन्वाकाशादौ साध्याव्याप्तिसन्मूलाप्रसिद्धिरिति चेत्। न। पूर्व्वविवक्षितसाध्यस्य तत्राभावादित्येके। उच्छिन्नमूलभिन्नत्वमुपाधिः। सचाकाशेऽस्त्येवेत्यन्ये। उपाधित्वपक्षं दूषयति। नापीति। प्रागभाव इति। एतद् यथाश्रुतसाध्ये बोध्यम्। विवक्षितसाध्यस्य तत्राभावात्। नापीति।

नन्वत्र यथाश्रुते प्रागभाव एव साध्याव्याप्ति स्तदवस्था। अथ विवक्षितसाध्याभिप्रायेणेदम्। भावत्वपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेण वा। तदा पूर्व्वक एवोपाधिरिति व्यर्थविशेषणत्वमित्याह। प्रागभावेति। सोऽपि नोपाधिः। साधनव्यापकत्वादिति भावः। उपाधेरिति। यदि साध्यव्यापकत्वमिति पाठस्तदानुच्छेद्यमूलत्वोपाधेरित्यर्थो यदि साध्याव्यापकेति पाठस्तदा सादित्वोपाधेरित्यर्थः। तेनेति। ननु खण्डप्रलयकालमादायान्यथासिद्धिरिति चेत्। न। यङ्लुकात्यन्तार्थबोधनात् कतिपयकालावच्छेदेनात्यन्तार्थबोधनं सङ्कोच स्तथा वा सङ्कोच एवास्तु बाधकाभावादित्येके। मुक्तिप्रकरणाम्नायत्वेन श्रुतेस्तत्परत्वमित्यन्ये।

कालानियमो न स्यात्। काचित् प्रदीपसन्ततिः प्रहरमनुवर्त्तते काचिदहोरात्रमित्याद्यनियमो हि तैलादिमूलोच्छेदादिनियमप्रयुक्त इति। अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः।

अशरीरमिति। वावसन्तमिति यङ्लुकि अत्यन्तमशरीरं वसन्तमित्यर्थः। तेन संसार्य्यवस्थायां क्षणमात्र मशरीरतया नान्यथासिद्धिः।

ननु द्वन्द्वान्मिलितसुखदुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स च नित्यवत्प्राप्त एव। एकैकनिषेधे च वाक्यभेदः। अत्राहुः।

नन्वेवं मुक्तिमात्रमागतं न सर्व्वमुक्तिरिति चेत्। न। अस्याः श्रुतेः कतिपयात्मपरत्वे सङ्कोचो वाच्यः। तथा बाधकं विना न सङ्कोच इत्याशयात्। स चेति। एकत्वेऽपि मिलितनिषेधसम्भवात् न मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः। समानेति। अत्र स्वाश्रयेति पूरणीयम्। स्वपदञ्च प्रकृतजातिपरम्। तेन जातिमता सामानाधिकरण्यं बोध्यम्। ईश्वरसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वं घटादावपीत्यत उक्तं सामानाधिकरण्येति। घटसमानाधिकरणश्च न साक्षात्कार इति तद्व्युदासः। आत्मनिष्ठज्ञानादावपि नातिप्रसङ्ग स्तस्य तादृशसाक्षात्कारविषयत्वनियमाभावात्। सुखदुःखयोस्तु भोजकादृष्टसाध्यत्वनियमेन भोगासम्भवे तदुत्पादासम्भव इति सर्व्वस्य योगजादितत्त्वज्ञानसम्भवादिच्छादीनां समानाधिकरणसाक्षात्कारविषयत्वनियमे इच्छात्वादिकमादायातिव्याप्तिरित्यत उक्तम्। समानकालीनेति। विनश्यदवस्थसुखेन समानकालविद्यमानत्वं तद्गोचरसाक्षात्कारस्येति नासम्भवः। नन्वेवमपीच्छासमानाधिकरणसमानकालीनेश्वरसाक्षात्कारविषयताव्याप्यमिच्छात्वं तद्विशिष्टेच्छायामतिव्याप्तिरिति चेत्। भवेदेवं यदि यत्किञ्चित्स्वाश्रयसमानाधिकरणत्वं विवक्षितं स्यात्। किन्तु यत्र यत्र सा जाति रस्ति तेन तेन समानाधिकरणः समानकालीनो यः साक्षात्कार स्तद्विषयताव्याप्यजातिमत्त्वे तात्पर्य्यम्।

स्यादेतत् तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । नचोपपत्त्या शब्देन वा जनित मिदं परोक्षमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्त्तयितु मुत्सहते दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः । ततोऽपरोक्षम-

---

समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्त्वस्य सुखदुःखोभयसाधारणैकरूपसत्त्वान्न वाक्यभेदः । किञ्च मिलित-निषेधो नैकैकसत्त्वात् बोध्यः । अशरीरस्य सुखाद्युत्पत्तेरयोग्य-त्वान्नित्ये च सुखे मानाभावात् । अतः उभयासत्त्वप्रयुक्त एव न्याय्यः । यद्वा दुःखेनात्यन्तं विमुक्त श्चरतीति श्रुत्यन्तरसंवादा-दध्यवसायः ।

एवञ्च यद्यपि ज्ञानसामान्यगर्भत्वेऽपि न दोष स्तथापि साक्षात्कारत्वं जाति-रिति न व्यर्थविशेषणत्वम् । एतज्ज्ञानत्वादिधर्म्ममादायातिव्याप्तिरित्यत उक्तं जातीति ।

ननु प्रियाप्रियपदादुक्तसाधारणैकरूपेण उपस्थितौ लक्षणापत्तिः । नचैक-वाक्यतारक्षार्थं तत्स्वीकारः । द्वितयस्यैवानुगतस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन वाक्य-भेदाभावात् । अन्यथा द्वन्द्वमात्रे लक्षणापत्तेः । तथाच जितं साहित्यवादिभि-रित्यरुचेराह । किं चेति । अशरीरस्येति । एतच्चोपलक्षण मेकसत्त्वे मिलित-निषेधानभ्युपगमस्येत्यपि बोध्यम् ।

ननु वावेति सम्बोधने । तथाच वावसन्तमिति यङ्लुकीत्यसिद्धमेवं च क्षणमात्राशरीरतया खण्डप्रलयकालीनाशरीरतया वा ईश्वरप्रतिपादनपरतया वा अन्यथासिद्धिरेवेति मनसिकृत्यानन्यथासिद्धश्रुत्यन्तरसंवादेनास्या श्रुतिनिश्चाय-कत्वमित्याहुः । यद्वेति । अत्र मुक्तशब्दस्य ध्वंसवाचितया नेश्वरप्रतिपादक-तयान्यथासिद्धिरिति वदन्ति ।

व्युत्थायि बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थम्। तच्च कुतो भवतीत्यत आह। तच्चेति। ईश्वरस्य चोदना उपदेशो वेद इति यावत्। तेनाभिव्यक्तात् प्रतिपादितात् धर्म्मादेवेत्यर्थः, अयमर्थः। शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य श्रुतिस्मृतीहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसेवितान्निवृत्तिलक्षणात् धर्म्मादेव

अभिधेयप्रयोजनयोरुपदर्शितत्वादग्रिमग्रन्थोपयोगार्थमाह। तत्त्वज्ञानमिति। मूलं संस्कारः (५१)। दिङ्मोहेति। सूर्य्योदयेन प्राचीमनुमायापि मुह्यतीत्यर्थः। अव्युत्थायीति। व्युत्थातुं भ्रमितुं शीलमस्येति व्युत्पत्त्या व्युत्थायि भ्रान्तम्। न तथेत्यर्थः। बलवत्तरं बहुतरं संस्काराधायकं वा। शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा न परोक्षेण शब्दानुमानजनितेन निवर्त्तयितुं शक्यमिति तन्निवर्त्तनक्षमा शरीरभिन्नात्मधीः प्रत्यक्षा स्यात्। सा च न शास्त्रादित्यर्थः। तत्त्वज्ञानमिति। शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूपमित्यर्थः। तर्हि प्रथमत एव तथा ज्ञानमुत्पद्यतां किमनेनेत्यत आह। न हीति। शरीरादिभिन्नज्ञानाद्याश्रयात्मज्ञानेऽपि

(५१) मूलपदस्यात्मादिपरत्वभ्रमं निवारयति। संस्कार इति। मुह्यतीति। साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविपरीतदर्शनस्यैव विरोधित्वादितिभावः। न तथेति। यद्यपि भ्रमरूपविशेषदर्शनमपि ज्ञानविरोधि भवत्येवेत्यव्युत्थायीति व्यर्थं तथापि प्रकृते प्रमारूपमेव तदिति स्वरूपाख्यानपरमिति केचित्। केचित्तु भ्रमोत्तरप्रमां प्रति तथैव हेतुतेति तयोक्तम्। विशेषेणापि हेतुहेतुमद्भावा-

तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते। यतोऽपवृज्यते न ह्युपपत्त्या विना विवेको न च विवेकादिना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामलक्षालनं न हि तेन विना शङ्काशुकत्यागो न च तमरेण निवर्त्तको धर्म्मो न च तेन विना दृढ़भूमिविभ्रमसमुन्मूलनसमर्थस्तत्वसाक्षात्कार इति।

एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म्म सन्निपत्योपकारकञ्च तत्त्वज्ञानमिति मन्तव्यम्। न तु

तद्विरुद्धनिरञ्जनात्मश्रुतिदर्शनात्। कृतार्थे श्रुतितात्पर्य्यमित्यनिश्चयात् क्षणिकत्वोपपादककुतर्काच्च मननेन च तात्पर्य्यं निश्चित्यानन्तरं महायाससाध्यनिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिस्ततः तत्साक्षात्कार इत्यर्थः।

ननु तत्त्वज्ञानवत् कर्म्मापि श्रुत्या कारणं बोधितमिति तत् कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह। एतेनेति। सत्त्वं आत्मा तस्य शुद्धिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिः। तद्द्वारा परम्परया कर्म्म मोक्षे कारणं तत्त्वज्ञानन्तु सन्निपत्य (५२)

दित्याहुः। बहूनां यौगपद्याभावात् न निवर्त्तकमित्यन्यमर्थमाह। संस्कारेति। शब्देति। यद्यप्येतन्मते शाब्दं न ज्ञानं तथापि न्यायनयमभ्युपेत्येदमुक्तम्।

(५२) ननु तत्त्वज्ञानमपि न सन्निपत्योपकारकं कायव्यूहादिना व्यवधानादित्यत आह। कर्म्मापेक्षयेति। तथाच तत्सहकारित्वकल्पने गौरवमिति भावः। नापीति। यद्यपि परम्परयाङ्गत्वेऽपि न क्षतिस्तुल्यकक्षतया समुच्चयस्यैव निषेध्यत्वात्। तथाप्ययमपि पक्षो न सम्भवतीदमुच्यत इत्याहुः। सन्निपत्योपकारकत्वं

तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः । नापि ज्ञानेन धर्म्मो जन्यते विहितत्वादिति धर्म्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारेणैवो-

---

कर्म्मापेक्षया सन्निधायोपकारकं कर्म्मानन्तरं तदुत्पत्तिरिति । नत्विति । तत्त्वज्ञानानुत्पादकतया साक्षादित्यर्थः । ज्ञानकर्म्मणो-र्न समप्राधान्येन समुच्चयः । कर्म्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थत्वकल्पनाविरोधात् । तत्त्वज्ञानस्य नैरपेक्ष्येण मुक्ति-साधनत्वप्रतीतेश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । स हि सन्निपत्योपकारक-तया वा अवघातादिवत् आरादुपकारकतया वा प्रयाजादिवत् । नाद्यः । तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । नान्त्यः । कर्म्मणां स्ववा-क्यत एव प्रयोजनलाभे फलवत्सन्निधावफलत्वाभावादिति भावः ।

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन विधिना बोध्यते तच्चाशुविनाशि न कालान्तरीयमोक्षाय कल्पत इति स्वानन्तरोत्पत्तिकं धर्म्ममपेक्षत इति स एव सन्निपत्योपकारकः । स च मुक्त्यैव फलेन नाश्यत इत्यत आह । नापीति । दृष्टद्वारेति । मिथ्याज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः । अन्यथेति । तथाच विहितत्वं तत्र व्यभिचारीत्यर्थः । ननु मोक्ष-

---

यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिजनकत्वं तदा नाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु समप्राधान्यमेव । तच्च पूर्व्वं दूषितमेवेति प्रधानीभूततत्त्वज्ञानेन शरीरानिष्पादकत्वमेव तद्वाच्यम् । एवं सत्याह । तत्त्वज्ञानेति । कर्म्मणामिति ।

ननु प्रधानफलातिरिक्तमुख्योद्देश्यफलाभाववत्त्वमङ्गत्वं तथाप्यक्षतमेव । यद्य-तिरिक्तफलवत्त्वेनैवाङ्गत्वक्षतिः, तदा मङ्गलस्य ग्रन्थाङ्गता न स्यात् विघ्नध्वंसफल-कत्वात् । नहि प्रधानग्रन्थस्य विघ्नध्वंसः फलमिति चेत् । न । तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्तौ

पपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात्। अन्यथा भेषजादिविधिष्वपि तथा कल्प्येत। उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्म्मसमुच्चयः। काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुपपत्तेः। नापि असङ्कल्पितफलकाम्यकर्म्मसमुच्चयः। चतुर्थाश्रमविधिविरोधात्। यावन्नित्यनैमित्तिकसमुच्चयस्यापि तत एवानुपपत्तेः। यत्याश्रमविहितकर्म्मणा ज्ञानस्य

हेतुश्रवणेन नियमादृष्टं जन्यत एव अन्यथात्मनः पक्षस्योपनायकतामात्रेण तदुपयोगे तद्भिन्नोपायान्तरेण पक्षोपस्थितिः मननोपयोगिनी स्यात्। मैवम्। (५३) मननव्यापारकश्रवणस्य मोक्षहेतुत्वेन श्रवणादुपायान्तराधीनतदुपस्थिते मोक्षाहेतुतया नियमादृष्टस्याकल्पनात्। तथात्वेऽप्यात्मसाक्षात्कारेण तदजननात् तस्यैव सन्निपत्योपकारकत्वात् मननस्यापि निदिध्यासनमेव दृष्टं व्यापारः। काम्येति। काम्यत्यागस्यैव संन्यासत्वादिति भावः।

ननु फलकामनां विना यत्काम्यं कर्म्म तेन समुच्चयः स्यादित्यत आह। नापीति। तादृशकाम्यकर्म्मणोऽपि मोक्षे त्याग-

---

तदङ्गत्वकल्पने प्रमाणाभावादित्याशयात्। स एवेति। यद्यप्येवमपि तुल्यकक्षतया समुच्चयो न सिद्धः तथापि तत्त्वज्ञानसाक्षाद्धेतुत्वनिराकरणे तात्पर्य्यम्। मिथ्याज्ञानेति। वासनानिवृत्त्येत्यर्थः। तदप्युपलक्षणम्। युगपद्भोगजनककाययौगपद्यद्वारेत्यपि द्रष्टव्यम्।

(५३) मननव्यापारकेति। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रवणान्मननव्यापारकश्रुतिजन्यात्मश्रवणत्वेन हेतुत्वलाभात् नादृष्टकल्पनमित्यर्थः। केचित्तु

समुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञाने सति मुक्तिः। यतः स्मरन्तिहि। कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। इति। न्यायागतधनस्तत्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते।

न च साध्यवैचित्र्ये साधनवैचित्र्यमुपपद्यते।

श्रवणादित्यर्थः। यावदिति। गृहस्थादिसाधारणस्य तस्यापि संन्यासिनां त्यागश्रवणादित्यर्थः। गृहस्थस्यापीति। न च मोक्षार्थिकर्त्तव्यत्वेन कर्म्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यादिति भावः।

ननु कार्य्यसामान्यव्यभिचारेऽप्यवान्तरजातीयकार्य्यं प्रति अव्यभिचारस्तत्तत्कर्म्मणः स्यादित्यत आह, न चेति। (५४) ज्ञानेत्ववान्तरजातीय एव कर्म्मणां हेतुत्वमिति भावः।

श्रुतिवाक्येभ्य इत्यत्र श्रुतिशब्दस्याप्रामाण्यशङ्काशून्यशब्दपरत्वमतः तादृशस्मृतिपुराणादिजन्यश्रवणस्यापि हेतुत्वमत एव शूद्रस्याप्यपवर्गभागित्वसम्भवात् जगदुद्देश्यता शास्त्रप्रणेतुः सङ्गच्छते इत्याहुः।

ननु श्रवणानन्तरं किञ्चिद्व्यवधानाद् यत्र मननं तत्रादृष्टं विना कथं तस्य तद्धेतुत्वमिति चेत्। न। तत्रापि संस्कारद्वारा तथात्वसम्भवात्। केचित्तु एतदस्वरसेनाह। तथात्वेऽपीति। मननस्यापीति। अदृष्टं विना जनकत्वपक्ष इदम्। ननु फलेति। फलकामनामभिलाषं विना यत्कार्य्यं कर्म्म श्राद्धादिकमित्यर्थः।

(५४) न चेतीति। यद्यपि तत्तद्व्यक्तावेव जनकत्वमस्तु कार्य्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात्। तदर्थिप्रवृत्तस्तु मुक्तिसाधनताज्ञानात् न तु तत्तावच्छेदेन

न च स्वर्गवदपवर्गेऽपि प्रकारभेदः सम्भवति। तस्मात् तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः। कर्म्माणि त्वनुत्पन्नज्ञानस्य ज्ञानार्थिन स्तत्प्रतिबन्धकाधर्म्मनिवारणद्वारेण

नतु समवाय्यसमवायिनाशयोर्द्रव्यनाशकारणतावदभावरूपमोक्षेऽपि कर्म्मणां कारणता स्यात्। मैवम्। निमित्तकारणेतरकारणनाशत्वेन तत्र हेतुत्वात्। न चात्र मुमुक्षुकर्त्तव्यत्वेन कर्म्माणि विहितानीत्युक्तम्। तस्मादिति।

ननु स्वाश्रमविहितेन कर्म्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयः स्यात्। ज्ञानकर्म्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वावधारणात्। "स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः" इति स्मृतेः। अत्राहुः। तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसो व्यापारो दृष्टत्वात्। तत्र न तस्य कर्म्मसहकारित्वम्। विनापि कर्म्म तेन मिथ्याज्ञानविनाशात्। कर्म्मान्तराणां यमनियमादीनां तत्त्वज्ञानद्वारेण मोक्षहेतुत्वं सम्भवति। साक्षात्त्वस्याश्रुतेः।

ननु तत्तत्तीर्थस्नानमहादानकाशीमरणादिकर्म्मणां तत्त्वज्ञाननैरपेक्ष्येण मोक्षहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः। न च तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः। अनुपदमेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेनादृष्टद्वारा

तत्साधनत्वे ज्ञानात्। तादृशज्ञानञ्च मुक्तिनिष्ठकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वप्रकारकं शब्दादितएव सुलभम्। तथापि मिथ्याज्ञानोच्छेदकाय यौगपद्ययोस्तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वेन तदावश्यकतायां तत्र च जातिभेदस्वीकारनियमे ततएव सामान्यसामग्रीतः कार्य्यसम्भवे किं विशेषसामग्र्यन्तरकल्पनेन इत्यत्र तात्पर्य्यमिति

प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते। उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालब्धदृष्टेः कारीरीपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्म्मसमापनं लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः।

हि तद्धेतुत्वं वाच्यम्। तथा चापवर्गहेतुरेवादृष्टं कल्प्यताम्। मैवं। दृढ़भूमिसवासनमिथ्याज्ञानध्वंसं विना न मोक्ष इति मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्ति तत्ध्वंसे तत्त्वज्ञानं हेतुरिति तत्रापि तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्। (५५) तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति श्रुतेः। कर्म्मणाञ्च तत्त्वज्ञानद्वारापि मोक्षहेतुत्वसम्भवात्। सम्प्रदायविदस्तु ज्ञानकर्म्मणो र्निरपेक्षसाधनत्वश्रुते र्व्रीहियववद्विकल्प एव। निरपेक्षसाधनावरुद्धेऽन्यसाधनान्वयो न विकल्पं विना। आकाङ्क्षाविरहात्। साहित्यबोधनं विना यत्रैकं प्रत्येकस्य हेतुता शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेनान्वयो यथा व्रीहियवयोरिति व्युत्पत्तेश्चेत्याहुः।

वदन्ति। अभावरूपेति। तथा च भावरूपकार्य्यएव व्यभिचारिणो न जनकत्वं न त्वभावरूपेऽपीति भावः। नियमघटितं जनकत्वमभावरूपकार्य्येऽपि व्यभिचारिणोऽसम्भवीत्याशयेनाह। ननु तत्तदिति। एतन्मते मोक्षे वैजात्यं बोध्यम्। मिथ्याज्ञानेति। समानाधिकरणमिथ्याज्ञानप्रागभावेत्यर्थः।

(५५) ननु मिथ्याज्ञानं विरोधिगुणान्तरमात्रनिवर्त्तनीयमिति किं तत्त्वज्ञानेन। न च वासना तन्नाश्या। कालादिनापि तन्नाशसम्भवात्। न च काय यौगपद्यार्थं तदिति वाच्यम्। तद्धेतोरेवेति न्यायेन तदुत्पादकादृष्टादेव तत्सम्भवादिति वेदमुपोद्बलकेनाह। तमेवेति। तथा च तत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तस्यैव वासनानाशकत्वं काययौगपद्यादिहेतुत्वञ्च। प्रामाणिकं गौरवं न दोष इति भावः। तत्त्वज्ञानद्वारापीति। ननु तत्त्वज्ञानस्य द्वारत्वे मुक्तिहेतुत्वं कर्म्मणामावश्यकम्।

एतेनाथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः। यतोऽभ्युदय-

नन्वेवमुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य कर्म्मणामनाचरणप्रसङ्ग इत्यत आह, उत्पन्नेति। ननु लोकसंग्रहो न सुखदुःखाभावरूपः न वा तत्साधनम्। न च सङ्कल्पितकर्म्मत्यागेन लोकानां निन्द्यत्वेन ज्ञानाभावार्थं प्रवृत्तिः। जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दतीति पुराणात् जनावमाननाया योगिनः श्लाघ्यत्वात्। अत्राहुः। तत्तत्कर्म्मसाध्यभोजकादृष्टक्षयार्थं योगिनां तत्र प्रवृत्तिः। यद्वास्मत्कर्म्म दृष्ट्वा लोकः कर्म्म संगृह्णात्विति करुणया तत्र प्रवर्त्तते।

यत्त्वधिकारे सति नित्यस्यावश्यकी कर्त्तव्यता अन्यथा प्रत्यवायाधिक्येनानपवर्गापत्तिरिति मतम्। तन्न। दोषाभावेन नित्याकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पादात्। अतएव भोगार्थं प्रवृत्तावपि तस्य न धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिः।

ननु यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्म इति सूत्रस्य धर्म्म-

उक्तगत्या चादृष्टद्वारैव हेतुत्वं वाच्यम्। एवञ्च तददृष्टस्य तत्त्वज्ञानमुक्त्युभयजनकत्वकल्पने गौरवम्। तत्त्वज्ञान मद्वारीकृत्यैव मुक्तिमात्रजनकत्वे लाघवमिति ज्ञानकर्म्मणोः समप्राधान्यमेवेति चेत्। न। उक्तयुक्त्या तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वे तद्धेतुजिज्ञासायामुपस्थितत्वादन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च कॢप्तश्रवणादितद्धेत्वभावे कर्म्मणामेव तद्धेतुत्वकल्पनात्। काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्वमागमादपि लभ्यत एव। तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः।

तमेवेत्यादि श्रुतिविरोधादस्वरसमुद्भावयन्नाह। सम्प्रदायेति। सर्व्वत्रैवं भावे मानाभावादित्यत आह। यद्वेति। करुणयेति। कारुणिकानां परदुःखज्ञानात् दुःखमुत्पद्यत इति दुःखभावमुद्दिश्य प्रवृत्तिरितिभावः। दोषाभावेनेत्युपलक्षणम्। प्रागभावाभावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्।

निःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः । तद्वचनादाम्नायसिद्धेः प्रामाण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता । अन्यथाव्याख्याने हि यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्याम् उभयत्राप्यव्यापकं स्यात् । यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म्म इत्येतावतैव लक्षणसिद्धेः । पारम्पर्य्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं प्रतिपादयितुं निःश्रेयसग्रहणमिति । एवं प्रतिपन्न-

---

मोक्षहेतुताबोधकत्वविरोध इत्यत आह, (५६) एतेनेति । सूत्र-मप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्म्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयोऽत्र तत्त्वज्ञानम् । तद्वचनादिति । तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयना दाम्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्येको धर्म्मोऽभ्युदय-साधकोऽन्यश्च निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चैकस्यैव धर्म्मस्योभय-साधकतया नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेः । तत्त्वज्ञानोत्पादनेनैवान्यथोपपत्तौ धर्म्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भावः । एवं सति निःश्रेयसपदोपयोगमाह । यत इति । एवमिति । अभि-धेयं द्रव्यादि । प्रयोजनं निःश्रेयसम् । सम्बन्धः तत्त्वज्ञाननिःश्रेय-सयो र्हेतुहेतुमद्भावः ।

---

(५६) एतेनेति । ननु यतोऽभ्युदयेति सूत्रमेव प्रकृत मपरं सूत्रद्वयं प्रकृता-सङ्गतमिति चेत् । अत्र यतोऽभ्युदयेति सूत्रमन्याभिप्रायकमेवेति क्व तद्विरोध इति शङ्कायामाद्यं सूत्रम् । तथा चाथातो धर्म्मं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा-नान्नान्यपरत्वमिति द्वितीयसूत्रोपष्टम्भकतयैव तत्सङ्गतम् । धर्म्मस्य चाभ्युदय-साधकत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाम्नाय इत्येवोत्तरं वाच्यम् । तस्य च कुतः

प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धो जिज्ञासुः पृच्छति । अथेति । अथ कानि द्रव्याणि कियन्ति च । के गुणाः कियन्तश्च । कानि कर्म्माणि कियन्ति च । किं सामान्यं कतिविधञ्च । के विशेषाः । कः समवाय इत्यर्थः । किञ्च तेषामिति सामान्यतो विशेषतश्च पदार्थानां द्रव्याणां गुणानाञ्च कर्म्मणामित्यादि ज्ञेयम् । चकारौ मिथः समुच्चये । साधर्म्म्यवैधर्म्म्ययोरेष्वेवान्तर्भूतत्वात् । पृथक् लक्षणार्थमपि न प्रश्नः ।

तत्रेति । तत्र तेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु । द्रव्याणि

अग्रे विभागस्यापि वचनात् । तद्विषयां जिज्ञासामाह, कियन्तीति । विशेषाणामानन्त्यात् । समवायस्यैकत्वात् तत्र न विभागजिज्ञासा । चकाराविति । किञ्चेति चकारः प्रश्नसमुच्चये । वैधर्म्म्यञ्चेति चकारः साधर्म्म्यसमुच्चय इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादिलक्षणात्मन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति साधर्म्म्यादेर्लक्षणं किं न पृष्टमिष्टमित्यत आह, साधर्म्म्येति । एवंव द्रव्यादि-

---

प्रामाण्यं येन तथा स्यादित्यपेक्षायामुक्तम् । तद्वचनादिति । तथा चाप्तोक्तत्वेन तत्प्रामाण्यमित्यभिसन्धायोक्तम् । त्रिसूत्रीत्याद्य । तत्त्वज्ञानाच्च कायव्यूहादिना भोगद्वारा कर्म्मक्षये सति मोक्षः । नाभुक्तं क्षीयते इत्यादेः । न च ज्ञानाग्निरित्यादिना विरोधः । भोगद्वारापि तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतो नियमः यत्कर्म्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्प्रागभावस्य प्रतियोगिजन-

पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वादेव नवत्वं लब्धं तथापि स्पष्टार्थं नवग्रहणम् ।

एवकारश्च विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थः । सामान्यसंज्ञा द्रव्यमिति । विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूत्रकृतेति शेषः । अवगतासभावस्य तस्योक्तेरागमत्वात् । अनवगतासभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात् । किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते नवैवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य

ष्वेवेत्यर्थः । तथा च द्रव्यादेः साधर्म्यादेश्च मिथो विशेषणविशेष्यभावात् लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः ।

ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रश्नः कुतो नेत्यत आह, साधर्म्येति । एष्वेव लक्षणेष्वेव । तथा च साधर्म्यादि प्रश्नएव लक्षणप्रश्न इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । नवाधिकद्रव्यस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधादित्यर्थः । अत्र द्रव्यस्य नवत्वं विशेषणं नवानां द्रव्यत्वं वा । आद्ये

कत्वनियमात् । अन्यथा तस्यानन्यगत्या अदत्तफलस्यैव तत्त्वज्ञानान्नाश इति युक्तमुत्तरयामः । तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोरिति । यद्यप्यभिधेयद्रव्यादिना प्रयोजनस्य सम्बन्धः कथयितुमुचितस्तथापि तद्विषयकतत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वबोधने परम्परया द्रव्यादेरपि प्रयोजकत्वलाभ इति भावः ।

सतो नववाह्यत्वं नववाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं वा । तथाच प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किञ्चिद्दुष्यति । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि इदं द्रव्यं एभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति वा आशङ्क्येत । प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामो यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो यथा तमसः । अतःपरं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्म्मिण एव बुद्ध्यनारोहात् । यदि कथञ्चिद्‌बुद्धिमारोक्ष्यते तदास्माभिरप्युक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते । अनन्तर्भावे वा

विशेषणसङ्गत एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थ इति नवद्रव्ये नववाह्यत्वं निषिध्यत इत्याह । द्रव्यस्येति । अन्ये विशेष्यसङ्गत एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थ इति नववाह्ये नववाह्यत्वं निषिध्यत इत्याह । नवेति । (५७) तथाहीदं द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिकमिदं तमो द्रव्यमिति योजना । इदमेभ्य इति । इदं सुवर्णमेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः अधिकं स्यादित्यर्थः । अतःपरमिति । दशमं द्रव्यं न निषिध्यते । प्रतियोग्यप्रतीतेरित्यर्थः ।

नन्वेतावता नव द्रव्याणि न न्यूनाधिकानीत्युक्तम् । तत्र नवेति नवसंख्यायोगितायामुक्तायां न न्यूनानीति व्याहतम् । न्यूनता हि नवावान्तरसंख्यायोगिता । न च तदसम्भवे नवत्वं नाप्यधि-

---

(५७) अग्रिमग्रन्थानुरोधादाह । तथाहीदमिति । न निषिध्यत इत्युप-

द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह। तद्व्यतिरेकेण संज्ञान्तरानभिधानादिति। सूत्रकृतेति शेषः। लोकेनेति वा।

स्यादेतदन्धकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः। न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमं तमः। तेषां व्यञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्ताश्रयसम्बन्धिनामुपलम्भमन्तरेणानुपलम्भनियमात्। उपलम्भे वा तत्त्वव्याघातात्।

कव्यवच्छेदः। दशमादिद्रव्याणां दुरपह्नवात्। अत्राहुः। गुणे चतुर्विंशतित्ववदत्र नवत्वं भाक्तम्। तथाच पृथिवीत्वादिनवोपाध्यनाक्रान्तेषु द्रव्यत्वं नास्ति द्रव्येषु वा जलाद्यष्टकानाक्रान्तेषु पृथिवीत्वव्यवच्छेदो नास्तीति व्यवच्छेदार्थः।

तमसो दशमद्रव्यत्वसाधकं परिशेषमाह। न चेति। ननु (५८) यदि तमः सामान्यं तदा दिवाप्युपलभ्येत। एवं सति गोत्व-

---

लक्षणम्। न शक्यतेऽपि। कोऽप्यप्रसिद्धेरित्यपि द्रष्टव्यम्। दशादीति। व्यक्तिभेदमादायेति शेषः। दशमेति। द्रव्यत्वं प्रसाध्य दशमत्वसाधकमित्यर्थः।

(५८) यदि तम इति। न चोभयसिद्धतमःशब्दार्थालाभे पक्षालाभ इति वाच्यम्। आलोकजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्कारविषयत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्। यदि च तन्मते तमसः तामसेन्द्रियवेद्यत्वं तथा चक्षुःपदं रूपप्रतीत्यसाधारणकारणेन्द्रियपरम्। तद्विषयश्चास्मन्मते आलोकाभावः। तन्मते द्रव्यान्तरमित्यादि। तदेतत् पक्षतावच्छेदकोभयसंप्रतिपत्त्यैव विवादप्रवृत्तेः। अन्यथा साध्यतद्भावविकल्पेनानुमानोच्छेदप्रसङ्गादिति वदन्ति।

न कर्म्म संयोगविभागयोरकारणत्वात्। न ह्यन्धकारेण किञ्चित् कुतश्चित् विभज्य केनचित् संयोज्यते। अतथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्त्वात्। न गुणः। द्रव्यासमवायात्। द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेत-

---

मपि तद्विरहिणि देशे कुतो नोपलभ्यते। व्यञ्जकसामग्र्यभावादिति चेत्। तुल्यम्। तस्यालोकाभावव्यङ्ग्यत्वादित्यत आह। व्यञ्जकेति। तेषां सामान्यादीनामनुपलम्भादिति योजना। सामान्यादौ व्यक्तादे र्यथासंख्यमन्वयः।

नन्वेतद् यथाश्रुतं व्यधिकरणम्। अथ तमसः सामान्यादिभिन्नत्वे साध्ये क्रमेण व्यक्त्याद्यविषयकसाक्षात्कारविषयकत्वादिति हेतुः। तथापि व्यक्तिः किमाश्रयमात्रं वा समवायिदेशो वा। आद्ये समस्ततदविषयकसाक्षात्कारविषयकत्वमसिद्धम्। कालादीनां भावात्। अन्त्ये यत्किञ्चित्समवायिदेशः तमसो वा। प्रथमे पुनरसिद्धिः। विशेषसमवायभेदसाधने च साक्षात्कारा-

---

ननु तेषां व्यञ्जकवैचित्र्येऽपीत्ययुक्तं विशेषसमवाययोरतीन्द्रिययोर्व्यञ्जकस्यैवाभावादित्यन्यथा योजयन्ति। तेषामिति। तथाच व्यञ्जकेति सामान्यमात्रान्वितमिति नोक्तदोष इति भावः। कालादीनामिति। यद्यपि कालो न प्रत्यक्ष स्तथाप्युपनान्तरस्य तद्विषयत्वं बोध्यम्। तन्मते तस्य षड़िन्द्रियवेद्यत्वाभ्युपगमादित्येके। अतद्गुणसम्विज्ञानाद् घटादीत्युक्तमित्यन्ये।

नन्वेवमालोकविषयकसाक्षात्कारविषयत्वात् न सामान्यमित्यायातं तच्चायुक्तम् आत्मत्वादौ व्यभिचारादित्यत आह। तदयमर्थ इति। तमो नेति। चाक्षुषत्वं चक्षुर्भिन्नबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वम्। अतो न द्रव्यत्वगुणत्वादिना व्यभिचारः। न च

मेव स्यात् अद्रव्यसमवेतं वा । उभयथापि गुणत्वव्याघातः । सामान्यवतः स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वापत्तेः । निःसामान्यस्य गुणत्वलक्षणव्याघातात् । गुणकर्म्मणोर्निर्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासमवाय एवास्य कथमिति चेत् । इत्थं न दिक्कालमनसा-

---

विषयत्वमेव समर्थमिति व्यर्थमधिकम् । अत्राहुः । व्यज्यतेऽनयेति व्यक्तिरालोकः । तदयमर्थः । तमः सामान्यं सचाक्षुषमेव वाच्यम् । अन्येनेन्द्रियेणाग्रहात् । तस्य चालोकोऽयं व्यञ्जकः । तथाच न तम आचाक्षुषसामान्यम् आलोकाविषयकसाक्षात्कारविषयत्वादित्यन्वयव्यतिरेकी । विशेषसमवाययोश्चानुपलम्भनियमः

हेतोरेव नञ्व्यत्यासेनालोकविषयकसाक्षात्काराविषयत्वमर्थ स्तथासत्यालोकाभावादि दृष्टान्तसौलभ्येनान्वयित्वसम्भवे व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधात्। यथाश्रुतेऽपि तस्य दृष्टान्तत्वसम्भवात् दोषतादवस्थ्यम्। तन्मते तस्यानुपलब्धिगम्यतया हेत्वसत्त्वात् । न चैवमप्यन्धकारप्रत्ययविषयनीलरूपस्य दृष्टान्तत्वमस्त्विति वाच्यम् । तादृशलौकिकसाक्षात्कारविशेष्यत्वादित्यर्थात् । न च तद्विशेष्यत्वं तस्योभयसिद्धम् । तत्र नीलारोपपक्षे तस्य विशेषणत्वेनैव भानात् । विशेष्यत्वपर्य्यन्तमवश्यं वाच्यमेवान्यथा नीलजातौ व्यभिचारापत्तेरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि द्रव्यत्वादिदृष्टान्तसौलभ्ये व्यतिरेकीति ग्रन्थविरोधतादवस्थ्यादिति ।

केचित्तु साक्षात्कारपदेन चाक्षुषसाक्षात्कारो विवक्षित स्तेन द्रव्यत्वादौ न व्यभिचारः। न च पेचकादिचक्षुर्जन्य-साक्षात्कारविषयत्वमादाय व्यभिचारः। मानुषेति बोध्यत्वात् । न चाञ्जनविशेषादन्धकारे चौरादिग्राह्ये व्यभिचारः। प्रमाणाभावात् । भावे वास्याभावकेति विशेषणात् । न चैवं साध्ये चाक्षुषपदं

मयम्। तेषां विशेषगुणविरहात्। सामान्यगुणस्य चाश्रयसहोपलम्भनियमेन तदप्रत्यक्षताया मप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्।

साक्षात्कारविषयत्वनियमएव विवक्षितः। न कर्म्मेति। अत्र क्षणचतुष्टयावस्थायित्वेन कर्म्म विशेषणीयम्। तेन (५९) विनश्यदवस्थकर्म्मणि न व्यभिचारः। वस्तुतो विनश्यदवस्थं समवायिकारणमेव न भवति। कार्य्योत्तरकाले सतएव तत्त्वात्। न च तमोरूप कर्म्मणा भूतलाद्याश्रयसंयोगादि जन्यत एवेति वाच्यम्। अन्योन्याश्रयात्। कर्म्मत्वे हि सिद्धे तत्कल्पनं तत्कल्पने च कर्म्मत्वसिद्धिरिति भावः।

न गुण इति। ननु द्रव्येति विशेषणं व्यर्थं असमवायादित्यस्यैव गमकत्वात्। न च स्वरूपासिद्धिनिवारकविशेषणवदिदमपि साधनमिष्यत इति तन्मतेनैतत्समाधेयम्। तथाहि किं पृथिव्यादि-

---

व्यर्थम्। व्यापकेऽखण्डाभावे च वैयर्थ्याभावात्। न च व्यतिरेके साध्याभावस्य व्याप्यतया भावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। शरीराजन्यत्ववत् परेण व्यभिचारावारकविशेषणस्यापि सार्थकत्वाभ्युपगमात्। तत्र पक्षधर्म्मतासिद्धिप्रयोजनवदत्राप्युद्देशसिद्धेः प्रयोजनत्वादित्याहुः। न चालोकाभावत्वपक्षे तमसोऽन्यतरासिद्धिः सप्रतियोगिकस्यैवाभावस्य साक्षात्कारविषयत्वादिति वाच्यम्। तन्मतेनैवास्य हेतुत्वात्। प्राचीनमते प्रतियोगिनोऽप्यभावसाक्षात्काराविषयत्वाच्च। न चालोकाभावादेः सपक्षाद्व्यावृत्तत्वादसाधारण्यमिति वाच्यम्। अनुकूलतर्कसत्त्वादिति।

(५९) विनश्यदिति। विनश्यदवस्थस्य कर्म्मणीत्यर्थः। फलोपधानमाशङ्क्येदमुक्तम्। एतच्चारम्भकसंयोगनाशसमकालं कर्म्मोत्पत्तिसम्भवपक्षे बोध्यम्। अत्र संयोगाजनकत्वात् विभागाजनकत्वाच्चेति हेतुद्वयं बोध्यम्। न च परेण द्रव्यत्वा-

नवकासमवायो हेतुः द्रव्यमात्रासमवायो वा । आद्ये तमोरूपेणा नैकान्तिकम् । अन्त्ये स्वरूपासिद्धिः । किञ्च तमसः स्वावयवरूपद्रव्यसमवेतत्ववादिनोऽसिद्धिः । अत्राहुः । नञः प्रतियोगिविशेषणत्वात् । द्रव्यसमवेतत्वाभावो विशिष्टव्यतिरेको हेतुरिति न व्यर्थविशेषणम् । न चासमवेतत्वमत्रोपाधिः । अगुणत्वे साध्ये कर्म्मादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा हेतुद्वयमत्र विवक्षितम् । असमवेतान्धकारवादिपक्षे असमवेतत्वस्य द्रव्यान्यसमवेतत्ववादिपक्षे च तत्त्वस्याहेतुत्वात् । नाप्यसिद्धः । अवयवसमवेतत्वसिद्ध्यर्थमेवास्य परिशेषस्य क्रियमाणतया तत्पूर्व्वं तदसिद्धेः । यद्यपि द्रव्यासमवायसिद्ध्यर्थमवश्यवाच्यात्रेतनपरिशेषेणास्य गतार्थता तथापि तस्यैवानुमानरूपस्य सहकारिविपक्षबाधकाभिधानद्वारास्य ग्रन्थस्य

भ्युपगमादात्मादिसंयोगाद्यकारणत्वमसिद्धम् । तदसमवायिकारणत्वाभावस्य हेतुत्वात् । न्यायनयेनेदमुक्तमित्यप्याहुः । न चाकारणत्वादित्येवास्तु अखण्डाभावे वैयर्थ्याभावात् । तन्मते स्वरूपासिद्धिवारकस्यापि सार्थकत्वाच्चेत्याहुः ।

ननु विनश्यदवस्थे घटादौ न कर्म्मोत्पत्तिसम्भवः । तथाहि तत्र विनश्यदवस्थत्वं समवायिनाशादारम्भकसंयोगनाशाद्वा । नाद्यः । आचार्य्यमते त्ववयविनि कर्म्मोत्पादस्य यावदवयवकर्म्मोत्पत्तिनियतत्वेन कपालादिनाशसमकालमवयवकर्म्मसामग्रीविरहात् घटादौ कर्म्मानुत्पत्तिः । नान्त्यः । आरम्भकसंयोगनाशजनकविभाजनकर्म्मणा स्तदानीं अवयववृत्तित्वेन कर्म्मवति कर्म्मानुत्पादेन चावयवकर्म्मसामग्रीविरहेण पूर्व्ववत् तदनुत्पत्तेः । तन्नाशाग्निसंयोगोत्तरकालभाविना उत्तरसंयोगेन विनाशिते कर्म्मणि प्रतिबन्धकाभावेऽवयवकर्म्मसामग्रीसम्भवात् । एवञ्च यथाश्रुत एवाव्यभिचारे किं क्षणचतुष्टयावस्थायित्वविशेषणेनेत्यपरितुष्यन्नाह । वस्तुत इति । विनश्यदवस्थं कर्म्म समवायिकारणमेव न भवति । उक्तयुक्त्या कर्म्मरूपकार्य्योत्तरकालसत्त्वएव तथात्वादित्यर्थः ।

व्याघातप्रतिपादनपरत्वम् । असमवेतं तमः सामान्यवन्निःसामान्यं वा । आद्ये सामान्यवत इति । स्वातन्त्र्यस्यासमवेतस्येत्यर्थः । अन्त्ये निःसामान्यस्येति । अद्रव्यसमवेतत्वञ्चेति दूषयति । गुणेति । तेषामिति ।

ननु यथोक्तो हेतु रपक्षधर्म्मः । न चानेन गुणत्वाभावः सिद्ध्यति । सामान्यगुणत्वेऽप्युपपत्तेः । (६०) अथ प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया

ननु कार्य्यमात्रे तदुत्तरकालसतस्तथात्वं मानाभावात् । कार्य्यनिराश्रयत्वापत्त्या- कार्य्यसमानकालत्वमात्राभ्युपगमादिति । एवञ्चैतन्मते संयोगविभागान्यतरजनकत्वा- भाव एकएव हेतुरखण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् । हेतुद्वयेऽपि तेनैव वैयर्थ्योद्धारात् विभा गाजनकेन व्यभिचारापत्तेः । कर्म्मोत्तरकालसतएव कर्म्मोत्पादे तत्र तेन विभागजन- नमावश्यकम् । तत्र कार्य्यसमानकालीनत्वमात्रेणैव तथात्वादित्युक्तहेतौ न व्यभि- चारशङ्का । तमसः कर्म्मत्वे तदाश्रये चलतीति धीप्रसङ्गः । इत्यपि बोध्यम् ।

स्वरूपासिद्धिरिति । गुणत्ववादिमतेऽवश्यं द्रव्यसमवायीकारात् स्वरूपासिद्धि- रित्यर्थः । ननु स्वमतेनैव हेतुरित्याशङ्क्यानुमानप्रयोक्तृमतेऽपि स्वरूपासिद्धिरि- त्याह । किञ्चेति । तमःप्रतियोगी समवायः तद्विशेषणं द्रव्यमित्यर्थः । नन्वत्रापि द्रव्यपदं पृथिव्यादिनवकपरं द्रव्यमात्रपरञ्चेति पूर्व्वदोषनिवृत्तिरित्यनुशयादाह । यद्वेति । तथाच तन्मतेनैव तत्तद्धेतुत्वमिति नोक्तदोष इति भावः । द्रव्यसम- वेतत्ववादिनोऽपि परिशेषकरणकालेऽपि नासिद्धिरित्याह । नापीति । यद्यप्येव- मपि परार्थं परिशेषानुमानप्रयोगात् स्वतोऽसिद्धिरेव तदभावेऽपि सन्दिग्धासिद्धि- र्दुर्वारैव । तथापि पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यम् । न च द्रव्यासमवाय एवास्य कथ- मित्यादि मूलग्रन्थेनैवासिद्धिनिरास इति वाच्यम् । पृथिव्यादिनवकासमवाय- मात्रस्यैव तेन साधनात् । तत्र चोक्तदोषात् । व्याघातेति । गुणत्वे द्रव्यसमवेतत्व- व्याघातः निःसामान्यत्वे गुणत्वव्याघातः । इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः ।

(६०) अथेति । इन्द्रियपदं बहिरिन्द्रियपरमतो नात्मैकत्वादौ व्यभिचारः ।

नात्मनो बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिदन्तास्पदत्वाच्च। नापि नभोनभस्वतोः। चाक्षुषत्वात्। चाक्षुषता हि

सामान्यगुणत्वाभावे सिद्धे विशेषगुणत्वाभावेऽयं हेतुः। तथापि दिगादीनि न तमोरूपविशेषगुणवन्ति तमो वा न तद्विशेषगुणः इत्यत्र साध्याप्रसिद्धिः। अथ दिक्कालमनसामयं न गुण इति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। गन्धवत्। यद्येवं साध्यविकलो दृष्टान्तः। विशेषगुणानामेव तद्गुणत्वात्। अत्रोपतिष्ठते तेषामिति। तत्र गन्धादीनां दिगादिगुणत्वस्याप्रसिद्धत्वात्। प्रसङ्गाध्याहारे च मानाभावात्। अत्राहुः। दिगादीनां गुणो भवन्नयं सामान्यगुणो वा स्याद्विशेषगुणो वा। आद्ये बाधकम्। अन्त्ये तेषामिति। अयमन्धकारो दिगादिगुणत्वे सति न विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वात् घटवत्। प्रत्यक्षत्वादिति हेत्वध्याहारे च प्रत्यक्षत्वापादनमेवात्र विपर्य्ययरूपतया मानमित्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। सामान्यगुणस्येति।

इदन्तेति। नन्विदन्तास्पदत्वं यदीदमिति प्रतीयमानत्वं तदा सुखे व्यभिचारः। इदं मे सुखमिति मानसप्रत्यक्षत्वात्। नाप्यात्म-

प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यर्थ इत्यन्ये। प्रत्यक्षत्वादिति लौकिकप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। तन्मतेऽलौकिकप्रत्यक्षाभावात् यथाश्रुतएव हेतुरित्यन्ये। कथमन्धकार इति। अन्धकारपदं पूर्व्वोक्तपरम्। तेन पक्षविकल्पावकाशः। नन्वत्रापि साध्याप्रसिद्धिरिति चेत्। अत्र दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणविशेषगुणत्वाभावे दिगादिगुणत्वसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकमिति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तन्मतेन साध्य इत्येके। दिगादिगुणत्वविशेषगुणत्वयोः प्रत्येकं प्रसिद्धयोः व्यासज्यप्रतियोगिकाभावः साध्य इत्यन्ये। ननु प्रत्यक्षत्वात्

गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता। तच्च रूपित्वं गगनपवनाभ्यां व्यावर्त्तमानं चाक्षुषगुणसम्बन्धमपि व्यावर्त्तयति न तेजसः। प्रतीतौ तद्विरोधित्वात्। शैत्यवत्। गुणिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गात्। सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात्। असति गुणस्यासत्त्वात् सत्सहचरितगुणान्तरानुपल-

---

समवेतत्वम्। असिद्धेः। अत्राहुः (६१) मनोऽसाधारणकारणप्रत्यक्षाविषयत्वमहत्त्वव्यधिकरणत्वं वा तद्विवक्षितम्। प्रतीताविति। प्रतीतौ तमःप्रतीतौ। तद्विरोधित्वात् तेजोविरोधित्वादित्यर्थः। यद्वा प्रतीतौ चाक्षुषप्रतीतौ। तस्य तमसो विरोधित्वात्। वाह्यालोकं विना चाक्षुषज्ञानाभावादित्यर्थः। नापि तेजएव तमोरूपस्वगुणग्रहे प्रतिबन्धकम्। स्वगुणग्रहाप्रतिबन्धकत्वाद् गुणिनः। अन्यथा स्वगुणानामध्यक्षताविरोध इत्याह। गुणिनश्चेति। तदेव स्पष्टयति। सत्याश्रय इति। तत्सहचरितेति तेजःसहचरितेत्यर्थः।

प्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थो वाच्यः। तथाच प्रत्यक्षेति व्यर्थम्। उक्त साध्यस्य केवलान्वयितया व्यभिचारासम्भवादिति चेन्न। विषयत्वादित्यत्रैव तात्पर्य्यात्।

(६१) मन इति। अत्र नञव्यत्यासेन मनोऽसाधारणकारणकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। तेन भावनादौ न व्यभिचारः। प्रत्यक्षगुणत्वाभावः साध्यः। प्रत्यक्षत्वे सतीति हेतौ विशेषणमित्यन्ये। यदि च मनोऽसाधारणकारणकप्रत्यक्षान्यप्रत्यक्षविषयत्वमिति पाठस्तदा न दोषः। अहन्त्वेति। ननु व्यधिकरणत्वं तदधिकरणानधिकरणत्वं तच्च सन्दिग्धासिद्धमिति चेन्न। स्वमतावष्टम्भेनोक्तत्वादित्यन्ये।

ध्येश्च। न तावच्छाया तेजसो रूपमेव। तद्रूपस्य शुक्लभास्वरत्वनियमात्। न चेदं नीलप्रभावदाश्रयोपाधिगतथाभूत मिद माभातीति साम्प्रतम्। शैलभूतल-

---

यद्यप्येतदुष्णस्पर्शेनानैकान्तिकं तथापि न तम स्तेजोगुणः। तेजोरूपाविषयकचाक्षुषप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः।

ननु चासिद्धमेतत्। तेजोरूपात्मकत्वात् तमस इत्यत आह। न तावदिति। तद्रूपस्येति। न चाभिभवात् तत्त्वानुपलम्भः। सम्बन्धिभूतलादिरूपस्यानभिभावकत्वात्। अभिभावकान्तरस्य चाभावात्। रूपान्यतेजोविशेषगुणस्य त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वं न

त्वहन्त्वव्यधिकरणत्वेन प्रतीयमानत्वादिति विवक्षितम्। न ह्ययं सुखीतिवदहमन्धकारवानिति प्रतीतिरित्यन्ये। तेजःसहचरितेति तेजोवृत्तीत्यर्थः। तेजो रूपेति। चाक्षुषेति तामसेन्द्रियानभ्युपगमपक्षे। भाट्टमते नीलरूपविषयत्वादसिद्धिवारणाय तेजःपदम्। रूपाविषयकत्वं चाक्षुषप्रतीतावप्रसिद्धमेवेति तदुक्तमित्याहुः।

ननु रूपेति व्यर्थमिति चेन्न। भट्टमते प्रभा हि तेजसो रूपं न तु तेज इति तदाश्रयतेजसोऽप्रत्यक्षत्वात् तेजोविषयकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रभायां व्यभिचारित्वात्। रूपपदं स्वरूपार्थकमित्यन्ये। उष्णस्पर्शे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति। सम्बन्धीति। अभिभावकत्वे तदुपलम्भापत्तिरिति भावः। रूपान्येति। प्रत्यक्षेति बोध्यमतो न चक्षुरादिस्पर्शव्यभिचारः। तेजःपदं गन्धादौ विशेषपदञ्च त्वग्गृहीतसंयोगविशेषे व्यभिचारवारणाय।

केचित्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वादिति हेत्वर्थः। एवञ्चादृष्टादौ स्थितिव्यापके च व्यभिचारवारणाय तेजःपदविशेषपदे इत्याहुः। नीलं

स्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविधानात् तस्मात् गुणान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम्। तथाच तद्ग्रहे तदग्रहणं तद्विरहएव तद्ग्रहणमिति विपरीतमिह महत्यनुपपत्तिः। नापि पाथःपृथिव्योः। आलोक-निरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्। पार्थिवमेवेद मारोपितं रूप-मित्यपि न समीचीनम्। वाह्यालोकसहकारिविरहे

सम्भवतीति भावः। शैलेति। आश्रयरूपानुविधाने तमसः पद्म-रागादिच्छायासु रक्ततापुपलम्भः स्यादित्यर्थः।

ननु विषयात्मकदोषमाहात्म्यान्नीलिमैवारोप्यते। यद्वच्यति। आरोपे सति निमित्तानुसरणमित्यादि। मैवम्। आरोपो हि तेजसि तद्रूपे वा। आद्ये नीलं तेज इति प्रत्ययापत्तिः। नान्यः। तज्ज्ञानस्य तद्गतावान्तरजातिविषयत्वनैयत्यात्।

वाह्यालोकेति। आरोपानारोपसाधारणनीलसाक्षात्कारएव चक्षुषो वाह्यालोकापेक्षणादित्यर्थः। तदेव हीति। नीलरूपमेवे-त्यर्थः। धर्म्मान्तरे तेजोऽभाव इत्यर्थः। तत्रैवेति। नीलरूपएव

तेज इति। यद्यपि दोषवशात् तेजस्याग्रहे तथारोपः सम्भवत्येव तथाप्यन्धतमसे तेजोऽभावान्न तत्र तदारोप इति भावः। तज्ज्ञानस्येति। तेजोरूपसाक्षात्कारस्य तद्गतशुक्लत्वभास्वरत्वान्यतरजातिविषयत्वनैयत्यादित्यर्थः। इन्द्रनीलप्रभायान्तु शुक्लत्वाग्रहेऽपि भास्वरत्वग्रहान्न व्यभिचारः। तथा प्रकृते तदविषयत्वान्न तेजो-रूपविषयत्वमिति भावः।

चक्षुषस्तदारोपेऽप्यसामर्थ्यात्। तदेव हि धर्मान्तरे समारोप्येत पित्तपीतिमवत्। तत्रैव वा नियतदेशेऽनियतदेशत्वम्। नेदीयस्यनीयस्यपि महत्त्ववत्। उभयथापि तद्ग्रहणमन्तरेणानुपपत्तिः। एकत्रारो-

स्याश्रयाव्याप्तिवृत्तित्वमारोप्यत इत्यर्थः। नेदीयसीति। गोलकसन्निकृष्टाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः। एकत्र आद्ये पक्षे। अन्यत्र अन्त्ये पक्षे इत्यर्थः। तस्यैव नीलरूपस्येत्यर्थः। (६२) स्मर्य्यमाणारोपपक्षस्त्वग्रे निरस्यः। स्पर्शरहितत्वादिति। न चानुद्भूतस्पर्शं पृथिव्याद्यन्यतमम्। उद्भूतरूपयोः पृथिवीजलयोरुद्भूतस्पर्शनियमात्। न चेन्द्रनीलप्रभासहचरितनीलभागेन व्यभिचारः। तत्र मानाभावात्। प्रभायान्तु मणिगोलकरूपारोपेण स्मर्य्यमाणारोपेणैवोपपत्तेः। उद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शतेजोरूपत्वे च तमसश्चान्द्रतेजोवत्परप्रकाशकत्वापत्तिः। सुवर्णतुल्यत्वे च तेजोऽन्तरप्रकाश्य-

(६२) ननु स्मर्य्यमाणारोपोऽस्त्वित्यत आह। स्मर्य्यमाणेति। उद्भूतरूपयोरिति। चन्द्रालोके व्यभिचारात् पृथिवीजलयोरित्युक्तम्। नन्वेवं पार्थिवे त्रसरेणौ व्यभिचार इति चेन्न। तद्भिन्नेति विशेषणादित्येके। तत्रास्पर्शो गृह्यतएव विविच्य परं नेति मतेनेदमित्यन्ये। धूमेऽपि न व्यभिचारः तत्राप्युद्भूतस्पर्शात्। अतएव तत्सम्बन्धाच्चक्षुष्यपि जलनिपात इत्याहुः। तेजोरूपत्वे तेजःस्वरूपत्वे।

नन्वभिभूतत्वान्न तथेत्यत आह। सुवर्णेति। यथाश्रुते घटादौ व्यभिचारादन्यथा तर्कमाह। तमो यदीति। तेजोऽभाववदिति। यद्यप्यस्मन्मतेऽस्यैव पक्षत्वान्न दृष्टान्तत्वं तथापि निश्चितसाध्यवत्त्वात् तथात्व मतएवाभेदानुमाने तथात्वमिति भावः। एतदस्वरसाद्वा आह। नीलरूपवत्त्वेति। तमोवृत्तितयानुभूयमाननील-

प्यत्वात्। अन्यत्रारोपविषयत्वात् तस्यैव। न चालो-
कमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यमित्युक्तम्। न
चारोप्यारोपविषयाप्रथने भ्रान्तिसम्भवः। न चोभ-
योरन्यतरस्मिन् अव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनक-
त्वम्। न चायमचाक्षुषः प्रत्यय स्तदनुविधानस्यान-
न्यथासिद्धत्वात्। स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न

त्वापत्तिः। वस्तुत इति। तमो यदि रूपवत् स्यात् आलोकान-
पेक्षचक्षुर्ग्राह्यं न स्यात् घटवदित्यापत्तिः। भावग्रहे आलोकापेक्ष-
स्यैव चक्षुषः सामर्थ्यात्। तेजोग्रहेऽपि विषयापेक्षणात्। तथाच
तमो न रूपवत्। तेजोऽनपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तेजोऽभाववन्नीलरूप-
वच्चेति। नीलरूपवत्त्वे बाधकादालोकाभावएव तम स्तत्रैव नीला-
द्यारोप इति गुणवत्त्वं क्रियावत्त्वञ्चासिद्धमित्यर्थः।

ननु चावाधितरूपवत्तया तमो द्रव्यं आलोकं विना च न
चक्षुर्ग्राह्य मतस्तद्ग्राहकं तामसमिन्द्रियं प्राप्यकारि कल्प्यते।
अन्यथा तमःसाक्षात्कारानुपपत्तेः। अधिष्ठानं तस्य गोलकं

रूपपदित्यर्थः इत्याहुः। ग्राह्यत्वस्य ग्रहणविशेष्यत्वपरत्वात्। अन्यथा भेदारो-
पात् नीलरूपवतो विशेषणतया तमोबुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात्। तस्मात्
नीलरूपशब्दस्य बहुव्रीहिणा तदाश्रयघटादिपटत्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वं इत्येके।
साध्यान्तरसूचनाय प्रतियोग्यन्तरोत्कीर्त्तनमेतत्। तथाच नीलरूपवदिति साध्या-
न्तरम्। अतएव नीलरूपवत्त्वे बाधकादित्याह इत्यन्ये। स्वमतेन तेजोऽभाव-

चाक्षुष इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्। निमीलितनयनस्य गेहेऽस्त्यन्धकारो नवेति सन्देहानुपपत्तेः। तस्मात् क्रियावत्त्वात् गुणसम्बन्धाच्च द्रव्यमेतत्। क्रियावत्त्वादेव नाकाशात्मकम्। प्रत्यक्षत्वान्न मनः। रूपवत्त्वादेव न वायुमनसी। स्पर्शविरहित्वान्न पृथिवी जलं तेजो वेति दशमं द्रव्यं प्राप्तं। तत्कथं नवैवेति। न। वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे स्वरूपवत्त्वे वा चाक्षुषत्वप्रस-

---

चक्षुष इव। यथा चक्षुःश्रवसो गोलकं चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानं अतएव चक्षुर्वत् तदनुविधायि। न चेन्द्रियान्तरग्राह्यगुणग्राहकतया भिन्नेन्द्रियसिद्धिः तमसि च तादृशगुणस्याग्रहादभावः। नीलस्य च चक्षुर्ग्राह्यत्वादिति वाच्यम्। इन्द्रियान्तराग्राह्यग्राहकतयैव भिन्नमिन्द्रियं सिद्ध्यति। गुणग्राहकत्वस्य गौरवेणातन्त्रत्वात्। तमोवृत्तिनीलस्य चक्षुरग्राह्यत्वेन तदन्येन्द्रियाग्राह्यत्वाच्च। मैवम्।

वदिति परमतेन तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात् परमते तमोवृत्तिनीलरूपवदित्यपरे। न चालोकं विना पेचकादिना दृश्यत इति वाच्यम्। मानुषेति विशेषणात्। तच्चक्षुषि दण्डायमानं तेजोऽस्ति तत्सापेक्षस्य तथात्वम्। अदृष्टविशेषात् तेनैव तद्गत इत्याहुः। अञ्जनादिना चौरदृष्टे पूर्ववन्न व्यभिचारः। तामसमिति। तथा चान्धकाराभावस्तामसेन्द्रियेणैव ग्राह्य इति त्वयाभ्युपेयम्। तच्चायुक्तम्। प्रौढालोकदशायां विरोधित्वेन तामसेन्द्रियस्यासत्त्वात्। अन्यथा तमोऽन्तरस्यापि सत्त्वापत्तेः। तस्माच्चक्षुषैव ग्राह्य इति तत्प्रतियोगो अन्धकारोऽपि तथेति भावः। एतदपि स्वमतावष्टम्भेनोक्तम्। परेणाभावस्येन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमात्।

ङ्गात्। आलोकसहकारिण श्चक्षुष स्तत्र सामर्थ्याव
धारणादित्युक्तम्।

न चेदमद्रव्यं रूपिद्रव्यम्। रूपवतो मूर्त्तिनान्
रीयकत्वेन निरवयवस्य परमाणुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः
नाप्यनेकद्रव्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वेनारब्धत्वात् मनोवत्
न च रूपवत्तया स्पर्शोऽनुमास्यते तद्रहितस्यापि

रूपसाक्षात्कारत्वेन नीलं तम इति बुद्धेश्चक्षुर्जन्यत्वात्। धर्मि
ग्राहकमानेन तथैव चक्षुषः सिद्धेः। तेन विना तदनुत्पत्तेः
भावाभावयोरेकेन्द्रियवेद्यत्वनियमाच्च।

अद्रव्यमिति। न विद्यते द्रव्यं समवायिकारणतया सम्बन्धि
यस्य, निरवयवमित्यर्थः। रूपवत इति। अस्य चाक्षुषत्वादित्यर्थः
(६२) अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। स्पर्शरहितेति। स्पर्शवत्त
रम्भकत्वेनारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमादित्यर्थः। न चेति। साम्प्रत
मित्यग्रेतनेन सम्बन्धः। स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थहेतु

यद्यप्यनुद्भूतरूपतयान्धकारे चक्षुःसत्त्ववत् तदा तत्सत्त्वमविरुद्धं तथापि पूर्व्वदोष
अवष्टम्भेनेदमुक्तम्।

(६२) अनित्यत्वाच्चेति। यद्यपि न्यायनये आलोकात्यन्ताभावरूपे तम
नेदमस्ति तथापि यत्रालोकध्वंसानन्तरं तमःप्रतीति स्तत्र ध्वंसएव तथा। एवञ्च
नित्यत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः इत्येके। केचित्तु यत्रालोकप्रागभावदशा
तमःप्रतीति स्तत्र यथाश्रुतमेवानित्यत्वमित्याहुः। तमो नारब्धस्पर्शरहितत्वादि
त्वोपाधिमाह। साधनेति। पार्थिवपरमाणोः साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छि

'Markandeya Purana, Fasc. 5-7 @ /10/ each	Rs. 1	14
Mimāṁsā Darçana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Nyāyavārtika, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
Nirukta, Vol. IV. fasc. 1-8 @ /10/ each	5	0
·Nitisara, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Nityācārapaddhatiḥ, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpaḥ Vol. I. Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-3. @ /10/ each ...	6	14
Nyayabindutīkā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. I, Fasc. 2--6 ; Vol. II, Fasc. 1--3 @ /10/ each	5	0
Nyayasarah	2	0
Padumawati, Fasc. 1--5 @ 2/	10	0
*Pariçiṣta Parvan, Fasc. 3--5 @ /10/ each	1	14
'rākrita-Paingalam, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
'rithivirāj Rāsa. Part II, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 @ 1/-	1	0
'rākrta Lakṣaṇam Fasc. 1 @ 1/8/ each	1	8
'arāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1--6 ; Vol III, Fasc. 1--6 @ /10/ each	12	8
'arāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1--3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraieca Kaha Fasc. 1-3, @ /10/	1	14
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1--4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
*Sankara Vijaya, Fasc. 2-3 @ /10/ each	1	4
ix Buddhist Nyaya Tracts.	0	10
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sragdharā Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhikaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta fasc. 1	1	4
yainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
,, Pratisakhya, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	4
Taitterīya Saṁhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	14
'antra Vārteka (English) Fasc. 1-8 @ 1/4/ each	10	0
'attva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1--5, Part IV. Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Fasc, 1, @ /10/ each	0	0
Ditto Prakas, fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Tattvārthadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tirthacintamoni, fasc, 1, @ /10/ each	0	10
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1--5 @ /10/ each	3	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each	6	14
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1--6 @ 1/- each	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa Kriyā Kaumudī, Fasc 1--6 @ /10/ each	3	12
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3--6 ; Vol. II, Fasc. 1--7, @ /10/ each ...	6	14
Vidhāna Pārijata, Fasc. 1-8 Vol- II. Fasc. I @ /10/ each	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4 @ 1/4/	3	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1--7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1--6 @ /10/ each	3	12
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc. 3-5 @ /10/ each	1	14
Yogaśāstra of Hemchandra Vol. I. Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Baudhyastotrasangraha, Vol. I (Tib. & Sans.)	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1	1	0
Pag-Sam S'hi Ṭiṅ, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II. Fasc. 1--7 @ 1/- each	15	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1--13 @ /10/ each	8	2
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1--4 @ 1/- each	4	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1--37 @ 1/8/ each...	55	8

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each		33	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7, Vol. II, Fasc. 1--5, Vol. III, ...		36	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--8 ; Vol. II, Fasc. 1-7 Vol 3 @ 1/4/ each		20	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/		0	10
*Bādshāhnāmah, with Index, Fasc. 1--19 @ /10/ each		11	14
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	Rs.	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each		2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1--3 @ 1/ each		3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each		31	8
Farnang-i-Rashīdī, Fasc. 1--14 @ 1/8/ each		21	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1--4 @ 1/- each ...		4	0
Futūḥ-u<u>sh</u>-<u>Sh</u>ām of Wāqidī, Fasc. 1--9 @ /10/ each		5	10
Ditto of Āzādī, Fasc. 1--4 @ /10/ each		2	8
History of Gujarat		1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...		0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1--6 @ 1/4/ each		7	8
Iqālnamah-i-Jahāngīrī, Fasc. 1--3 @ /10/ each		1	14
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each		51	0
Ma'ṣāir-i- Ālamgīrī, Fasc. 1--6 @ /10/ each		3	12
Maa'āṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--9 ; Vol. III, 1-10 ; Index to Vol. I, Fasc. 10-11 ; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 ; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each		35	0
Maghāzi of Wāqidī, Fasc. 1--5 @ /10/ each		3	2
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila		1	0
Muntakhabu-t-Tawārīkh, Fasc. 1--15 @ /10/ each		9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1--7 ; Vol. II, Fasc. 1--5 and 3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ each		16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1- 19 @ /10/ each		11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1		1	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1 @ /10/		0	10
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1--2 @ /12/ each		1	8
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott		5	0
Riyāẓu-s-Salātīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each		3	2
Ditto (English) Fasc. 1--5 @ 1/		5	0
Tadhkira-i-<u>kh</u>u<u>sh</u>navīsān		1	0
Tabaquāt-i-Nāṣirī, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each		14	0
Ditto Index		1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barnī Fasc. 1--7 @ /10/ each ...		4	6
Tārī<u>kh</u>-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1--6 @ /10/ each ...		3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1--2 @ 1/8/ each		3	0
Tuzuk-i-Jahāngirī, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/		1	0
Wis-o-Rāmīn, Fasc. 1--5 @ /10/ each		3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1--9, Vol. II, Fasc. 1--8 @ /10/ each		10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. **Asiatic Researches.** Vols. XIX and XX @ 10/ each 20
2. **Proceedings** of the Asiatic Society from 1870 to 1904 @ /8/ per No
3. **Journal** of the Assiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10, 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brakets give the number of Nos. in each Volume.

4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I--III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18 0
9. Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/ each 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

<u>Books are supplied by V. P. P.</u> 4-7-11.

Udayanācārya
Kirnavalī

[redacted]